DE NIEUWE STEM

CONCEDO NULLI

Maandblad voor Cultuur en Politiek

Maart 1958 *Jaargang 13 nr 3*

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van
voor Nederland: N. A. DONKERSLOOT / O. NOORDENBOS, secretaris / J B. CHARLES / JAN ROMEIN / VICTOR E. VAN VRIESLAND / W. F. WERTHEIM / *voor Indonesië:* SOEJONO HADINOTO / SUNARIO KOLOPAKING / SOEDJATMOKO — *voor Suriname en de Antillen:* LOU LICHTVELD / *voor Vlaanderen:* / K. JONCKHEERE / J. KUYPERS.
Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het Secretariaat der redactie, O. Noordenbos, Kinderstraat 25-III, Amsterdam-Z. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Het abonnement loopt van 1 Januari tot 31 December en kost voor Nederland *f* 18.—, België frs 275.—, buitenland *f* 22.50 resp. frs 350.—. Voor studenten, ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs *f* 15.— resp. frs 225.—. Losse nummers *f* 2.— resp. frs 30.—. Losse nummers buitenland *f* 2.50 resp. frs 40.—. Jaarabonnement betaalbaar naar verkiezing per kwartaal of per jaar.

Uitgave: VAN LOGHUM SLATERUS' UITG. MIJ. N.V.
Velperweg 143 C, Arnhem
Giro 836600

INHOUD blz.

Ellen Warmond, Gedichten 129
Paul Cronheim, Thomas Mann en Richard Wagner 132
Roger Pieters, De enge grenzen van mijn geluk 148
A. Hagtingius-Seger, De dwerg (gedicht) 155
Anthonie Donker, Nederlandse poëzie 156
H. P. Plantenga, Gedichten 163
B. Landheer, De betekenis van Mahatma Gandhi 164
O. Noordenbos, Het Algerijnse drama 178
A. A. Prins, Repliek 182
Kort Bestek 184
Ex Libris 189

De voortzetting van het reisverhaal van J. B. Charles moest wegens plaatsgebrek tot het volgende nummer worden uitgesteld.

Ellen Warmond

TE GOEDER TROUW

We missen zelfs de troost van het verlies
omdat de vondst al werd betwijfeld

jouw waarheid en de mijne
vochten als hanen
om een te goeder trouw ontworpen leugen

lief lichaam levend misverstand
van het veel te vroeg telaat

we schudden zonder wrok de koude handen
van het goedbedoeld verraad.

JIJ NOCH IK

1

We hebben niet gespeeld
en toch verloren
ik heb geen stem meer voor je jij
geen oren meer voor mij

vergis je niet je was een ander
en ik ben niet meer ik we waren
ternauwernood wij

we komen niet terug al komen
we om

laat dus maar ik ga al
ik ga al verder.

2

Ik weet
wanneer het te laat is
ik haast me niet

ik woon weer alleen met mijn stem:
„Narcissus,
we zijn in slecht gezelschap."

MAALTIJD

Spijt is verval ik bewaar
alleen de tomeloze foto's van de vreugde
want wat gebeurt ons daarbuiten
dat niet was voorzien?

ieder die met ons aanzit aan de maaltijd
van het moedwillig misverstand
drinkt zich een lichte snelvergeten roes
aan een gebrekkig maar tevreden heden
en deelt met ons het droge brood van het moment

en elk moment is het enige.

Paul Cronheim

THOMAS MANN EN RICHARD WAGNER

Een cultuurhistorische verkenning bij de 75ste sterfdag van Wagner (13 februari 1883)

„Man sage was man wolle — est ist ein wundervolles, erstaunliches ewig faszinierendes Schöpferleben".
Th. Mann: „Briefe Rich. Wagners".

Sinds enige jaren valt er in de muzikale en literaire wereld een kentering te bespeuren ten aanzien van de beoordeling van de figuur van Wagner en diens werk, een verandering die bevorderd wordt door de houding der nieuwe leiders van Bayreuth. Mede aan die houding is de verschijning te danken van een kostbare verzameling documenten — brieven en stukken uit de verschillende tijdperken van Wagner's leven — waarvan in 1950 een Engelse[1]) en in 1953 een Duitse uitgaaf[2]) het licht zag.

Deze verzameling inspireerde Thomas Mann tot een uitvoerige en principiële beschouwing, die onder de titel „Briefe Rich. Wagners" gepubliceerd is.[3])

Men kan, zonder tegenspraak te duchten, stellen dat er in het Duitse taalgebied geen letterkundige is die in woord en geschrift het nationaalsocialisme feller bestreden heeft dan Thomas Mann. Hoe staat nu de schrijver, die in 1933 als vluchteling Duitsland moest verlaten en wiens geschriften door de Duitse machthebbers op de index werden geplaatst, tegenover de componist die nog steeds met de gedachtenwereld van het Derde Rijk vereenzelvigd wordt?

Deze vraag is niet alleen van lokale betekenis. Ook ons land heeft

[1]) The Burrell Collection, Macmillan, New York 1950.

[2]) Die Sammlung Burrell, S. Fischer, Frankf.a.M. 1953 (voorzover in deze studie uit de verzameling Burrell geciteerd wordt, geschiedt dit uit de Duitse uitgaaf).

[3]) Opgenomen in de bundel „Altes und Neues", S. Fischer, Frankf.a.M. 1953 (voorzover er in de tekst pagina's genoemd worden, hebben die betrekking op het onderhavige geschrift „Briefe Rich. Wagner's", tenzij een andere bron vermeld wordt).

met Thomas Mann literaire en persoonlijke relaties onderhouden die van meer dan tijdelijke aard zijn geweest, en de figuur van Wagner, wiens invloed sinds de dagen van Diepenbrock niet meer uit ons culturele leven is weg te denken, is nog steeds, betwist of bewonderd, een onderwerp van hoogste actualiteit.

In die zin is het stellig gemotiveerd, in het kader van een Nederlands tijdschrift voor cultuur en politiek, de in de aanvang genoemde documenten aan een nadere beschouwing te onderwerpen en daarbij in het bijzonder te onderzoeken hoe Thomas Mann in zijn geschriften de persoon en het werk van Wagner ziet.

Deze motivering bepaalt tevens het doel en de begrenzing van ons onderzoek.

Heel zijn leven door heeft Thomas Mann zich met het fenomeen Wagner bezig gehouden. Op de onvoorwaardelijke bewondering van de jonge letterkundige volgde een meer critische houding op rijpere leeftijd en de geschriften van zijn ouderdom bevatten de meest waardevolle bijdragen tot de Wagner-psychologie, die de literatuur kent.

Ook waar de schrijver zich in gans andere regionen beweegt, staat op de achtergrond het beeld van de fascinerende componist. Zo, uiteraard, in „Doktor Faustus" (1947), deze minutieuze beschrijving van een gedroomde muziekwereld, deze scherpe analyse van de Duitse mentaliteit; duidelijker nog en directer in het vervolg-boek „Die Entstehung des Doktor Faustus" (1949) dat door zijn autobiografische strekking in dit verband van bijzondere betekenis is en dat omtrent de herkomst van de protagonist geen twijfel laat: „was da, vielleicht, eines späten Tages zu machen sein würde, nannte ich im stillen meinen Parsifal". Het verbaast ons daarom niet wanneer wij in de „Betrachtungen eines Unpolitischen", een werk dat ruim 30 jaar eerder geconcipieerd werd, deze confessie lezen: „selten, denke ich, wird auf einen Nicht-Musiker — und entschiedeneren Nicht-Dramatiker — der Einflusz Wagners so stark und bestimmend gewesen sein, wie ich es von mir zu bekennen habe". Evenzeer is het begrijpelijk dat de „Vorspruch zu einer musikalischen Nietzsche-Feier" (1924), evenals de studie „Nietzsches Philosophie" (1948), mede de verhouding tot Wagner raakt, en kentekenend ten slotte is het feit dat nog het laatste werk dat van de hand van Thomas Mann verscheen: „Versuch über Schiller" — deze schone en aangrijpende epiloog die de 80-jarige schrijver in de zomer van 1955, slechts luttele weken voor zijn dood, persoonlijk heeft voorgedragen in de aula der Amsterdamse Universiteit — kentekenend is dat ook dit

werk vol is van reminiscenties aan Wagner — soms terloops, soms als een centraal probleem en dan weer als een dierbare herinnering.

Is het een gevolg van die herinnering dat Thomas Mann aan het eind van zijn leven nogmaals een poging doet het theater, waarnaar hij heel zijn leven gehunkerd heeft, te veroveren?[4]) Het is althans opvallend dat het onderwerp dat hij in dramatische vorm had willen behandelen — het leven van Luther — en waarvoor hij talrijke gegevens, feiten en data verzameld had, hetzelfde is dat Wagner ten tijde der „Meistersinger" als een, overigens onvoltooid gebleven, toneelstuk — het z.g. „Luther-Schauspiel" — geconcipieerd had.

Hoe dit zij, de geciteerde werken tonen aan dat er tussen de auteur van „Faustus" en de schepper van „Parsifal" een geestelijke relatie heeft bestaan die een bestanddeel vormt van het oeuvre van Thomas Mann in het algemeen.

De meest leerzame explicaties bevatten echter die geschriften, die Wagner in het bijzonder tot onderwerp hebben; dit zijn in chronologische volgorde:

Wie stehen wir heute zu Wagner?[5])
Ibsen und Wager)
Leiden und Grösze Rich. Wagners[6])
Der Ring des Nibelungen)
Wagner und kein Ende [7])
Briefe Rich. Wagners)
Meistersinger [8])

Wij brengen in herinnering dat het centrale werk van deze reeks — Leiden und Grösze Rich. Wagners — het gevolg is van een uitnodiging door de Wagnervereniging tot Thomas Mann gericht om op 13 februari 1933 ter gelegenheid van Wagner's 50ste sterfdag een herdenkingsrede in Amsterdam te houden.

Ook de brief van 1949 — Wagner und kein Ende — houdt verband met Nederland. Deze brief immers is een reactie op het boekje dat Emil Preetorius in opdracht der Wagnervereniging heeft geschreven en dat in 1938 bij Enschedé te Haarlem voor de eerste maal in druk verscheen. Naar aanleiding van dit boekje laat Thomas Mann de ver-

[4]) Erika Mann: Das letzte Jahr, S. Fischer Verlag 1956.
[5]) Opgenomen in: Forderung des Tages, 1930.
[6]) Opgenomen in: Adel des Geistes, 1945.
[7]) Opgenomen in: Altes und Neues, 1953.
[8]) Opgenomen in: Nachlese (Proza 1951-55), 1956.

schillende stadia van zijn verhouding tot Wagner de revue passeren, een kroniek die culmineert in de erkenning van de ruim 74-jarige schrijver: „ich werde eben wieder jung, wenn es mit Wagner anfängt".

Deze inventariserende brief leidt wel eens tot een zekere ironie die typerend is voor Thomas Mann en die hij, uiteraard, tegenover een zo uitdagende figuur als Wagner niet nalaten kan te hanteren.

Twee jaar later, in 1951, in de korte maar geconcentreerde beschouwing over de „Meistersinger" (Nachlese) komt hij op deze badinerende kroniek terug, teneinde te voorkomen dat zij verkeerd wordt uitgelegd.

Intussen is voor de cultuurhistoricus, uit de aard der zaak, van primair belang de vraag of en in hoeverre de persoonlijke opvattingen van Thomas Mann steun vinden in authentieke stukken. Daarom willen wij in de eerste plaats Thomas Mann's studie „Briefe Rich. Wagners", geschreven dus naar aanleiding van de in de aanvang vermelde Sammlung Burrell, aan een nadere beschouwing onderwerpen.

De bronnen waarop de Wagner-studie tot aan de tweede wereldoorlog berustte, bestonden in hoofdzaak uit stukken die in Bayreuth waren samengesteld en aanvankelijk door Wagner zelf, later door zijn weduwe Cosima persklaar gemaakt en gepubliceerd werden.

Er bleken echter talrijke in hoofdzaak ongepubliceerde brieven te bestaan die niet ter beschikking van Bayreuth stonden. Het was naar deze stukken dat de belangstelling uitging van Mrs. Burrell, een Engelse Wagner-vereerster uit de tweede helft der vorige eeuw, die met vrouwelijke intuïtie de officiële publicaties van Bayreuth wantrouwde en die het als haar levenstaak beschouwde een nieuwe Wagner-biografie samen te stellen gebaseerd op authentieke stukken. Zij ondernam een kruistocht door Europa teneinde in het bezit van die stukken te komen en mede dank zij haar groot fortuin is zij daarin op wonderbaarlijke wijze geslaagd. Toen Mrs. Burrell in 1898 stierf had zij van de biografie niet meer dan het allereerste begin voltooid, maar het belangrijkste, de verzameling „Wagneriana", niet minder dan 840 documenten omvattende, was tot stand gebracht. In 1931 werd de collectie verworven door Mrs. Curtis Bok en ter beschikking gesteld van het Curtis Institute of Music in Philadelphia. In 1950 werd zij door John H. Burk ingeleid en van een uitmuntend commentaar voorzien en in 1953 verscheen onder de titel „Die Sammlung Burrell" een Duitse uitgaaf bij S. Fischer in Frankfurt am Main.

Door deze verzameling komt de figuur van Wagner en de betekenis

van zijn werk in menig opzicht in een ander licht te staan. Want wat tot dusver als lengte en breedsprakigheid werd aangevoeld, wat als Duitse mentaliteit werd gevreesd, wat als pangermanistisch instrumentarium werd geducht en wat als attribuut van het Derde Rijk werd beschouwd: dit alles blijkt niet meer te zijn dan de uitingen van Wagner's opera-idioom, een van de vele emanaties van de „homme de théâtre", door belanghebbenden voor hun doeleinden misbruikt.

Wat hij in werkelijkheid verkondigde heeft hij in klanken gezegd die dieper en verder reiken dan zijn theatervocabulaire.

Alleen zó is het te verklaren dat Wagner na de tweede wereldoorlog niet begraven bleek op het kerkhof der vergane reputaties (hetgeen wij stellig verwacht hadden) maar integendeel in de ganse muzikale wereld een glorieuze wederopstanding vierde en dat — belangrijkst symptoom — onder hen die verbijsterd en geboeid opnieuw de tovenaar van Bayreuth volgden, de jeugd in het voorste gelid dromde.[9])

Inderdaad is het nu zo dat Thomas Mann, die in zijn geschriften bij voortduring getracht had het eigenlijke wezen van Wagner recht te doen wedervaren, in de Sammlung Burrell achteraf de documentatie vond van hetgeen hij als scheppend kunstenaar had voorspeld.

Voor een duidelijk begrip van de essentiële problemen die door de Sammlung Burrell aan de orde worden gesteld en die tegelijk de grondslag vormen van het onderhavige geschrift van Thomas Mann is het nodig een aantal prealabele opmerkingen te maken.

In de eerste plaats dient men in het oog te houden dat Wagner in artistiek en maatschappelijk opzicht revolutionair was.

Sinds 1849 — het jaar van de politieke omwenteling in Dresden — was zijn streven gericht op een maatschappelijke orde waarin de menselijke geest zich in vrijheid zou kunnen ontplooien; deze maatschappelijke orde impliceerde een kunstleven — dat voor Wagner in feite het schouwburgwezen was — dat waarlijk de gemeenschap diende;

[9]) Zie Curt von Westernhagen: „Rich. Wagner, sein Werk, sein Wesen, seine Welt", Zürich, Atlantis Verlag 1956, in 't bijzonder het hoofdstuk „Frankreich" (pag. 244-277) waarin de houding van de jeugd tegenover Wagner na de oorlog beschreven wordt, zulks aan de hand van de ervaringen van Bernard Gavoty en Jacques Feschotte, de beide uitnemende Franse musicologen die tevens tot de vooraanstaande medewerkers der „Jeunesses Musicales de France" behoren.

Zie in dit verband ook het rondschrijven van 28 mei 1957 van de „Deutsche Sektion der Fédération des Jeunesses Musicales".

tevens moest het voldoen aan de hoge eisen van zijn „Kunstwerk der Zukunft".

Dit streven vormt de wezenlijke inhoud van zijn leven; Wagner als politiek revolutionair is slechts een subsidiair verschijnsel. Men hoede zich ervoor inzake Wagner schijn en wezen te verwisselen: alle weerstanden, alle antipathieën, alle ressentimenten vinden hun oorsprong in de begripsverwarring die in de hand gewerkt werd door de politiek van Bayreuth zoals die zich na Wagner's dood in het bewind van Cosima manifesteerde.

Cosima, de beroemde dochter van Liszt, een persoonlijkheid van hoge eruditie en uitzonderlijke intelligentie, maar tevens van een gevaarlijke eerzucht, trachtte op zuiver opportunistische gronden Bayreuth dienstbaar te maken aan politieke doelstellingen die het tegendeel waren van wat Wagner in feite beoogd had.

In het kader van dit beleid diende Wagner als politiek revolutionair — hoe irrelevant op zichzelf — te verdwijnen en overigens alles onderdrukt of verbloemd te worden wat de machtspositie van Bayreuth, zoals Cosima die zag, zou kunnen aantasten.[10])

Is dit zo — en de Sammlung Burrell bevat dienaangaande afdoende bewijzen — dan volgt hieruit dat het oordeel omtrent Wagner herzien dient te worden; het is de onvergankelijke verdienste van Thomas Mann dat hij die herziening op het hoogste niveau heeft bevorderd.

Cultuurhistorisch gezien vormen de conceptie van de „Ring des Nibelungen" en de hervorming van het schouwburgwezen, i.c. de oprichting van het „Festspielhaus", het centrale complex in dit herzieningsproces.

In biografisch verband spelen er verschillende personen een rol van betekenis in en het is zeker geen toeval dat in de oudere Wagnerliteratuur, die immers in hoofdzaak steunde op de officiële publicaties van Bayreuth, deze personen slechts terloops vermeld worden.

Toch zijn zij allen door persoonlijke of historische relaties ten nauw-

[10]) In dit licht dient men ook de historische controverse tussen Bayreuth en de Wagnervereniging van het jaar 1905 — n.a.v. de opvoering van Parsifal door de Wagnervereniging — te zien, een controverse die zo scherpe vormen aannam dat schrijver dezes, toen hij als secretaris der Wagnervereniging in 1924 zijn eerste schrede deed op het gevaarlijke pad der Wagner-pelgrimage, een uiterst koele ontvangst in Bayreuth bereid werd en het slechts aan de interventie van Muck — in die tijd dirigent van Concertgebouw en Wagnervereniging — te danken was dat in een openhartige bespreking op „Wahnfried" de situatie kon worden opgehelderd.

ste met Wagner verbonden geweest en door de aard van hun omgang op de hoogte van zijn meest intieme overpeinzingen; grote waarde kan worden toegekend aan de brieven die zij ontvingen en de mededelingen die zij deden.

Voor ons zijn in dit verband van belang Kietz, Heine en Uhlig. De schilder Ernst Benedikt Kiertz is een van Wagner's oudste vrienden geweest; hij heeft met hem de financiële misère van de eerste Parijse periode (1839—1842) gedeeld.

Ferdinand Heine, regisseur van de Opera in Dresden, heeft er van 1842—1845 de opvoeringen van Rienzi, Holländer en Tannhäuser voorbereid; zijn dochter, Marie Schmole-Heine, verschafte een halve eeuw later aan Mrs. Burrell de waardevolle gegevens die in de Sammlung Burrell zijn opgenomen.

De orkestmusicus Theodor Uhlig uit Dresden tenslotte was een van de jongere vrienden van Wagner, aanvankelijk zijn tegenstander, later een geestdriftig propagandist. De brieven die hij van Wagner ontving heeft zijn dochter aan Cosima moeten afstaan. Tevergeefs heeft Cosima getracht ook de afschriften, die Uhlig's dochter tevoren van de brieven gemaakt had, te bemachtigen: deze afschriften zijn in het bezit gekomen van Mrs. Burrell en daardoor is het nu mogelijk de officiële door Cosima verzorgde uitgaaf van de „Uhlig-brieven" (1888) te vergelijken met de authentieke tekst.

Aanvaarden wij nu met Thomas Mann de briefwisseling tussen Wagner en Uhlig als startpunt — wij gebruiken de nummering der officiële uitgaaf van 1888 die ook in de Sammlung Burrell gevolgd is — dan vereisen er 4 brieven enig commentaar; dat zijn de brieven die Wagner onder dagtekening van 20 september en 22 oktober 1850 alsmede van 12 november en 18 december 1851 (nrs. 16, 18, 43 en 49[11]) uit zijn Zwitsers exil tot Uhlig richtte; de eerste een brief van cultuurhistorische betekenis, de overige brieven ieder op zichzelf een „document humain".

Na zijn verbanning uit Duitsland, gevolg van zijn deelneming aan de opstand van 1849, was het Wagner duidelijk geworden dat de tot dusver verschenen werken — Rienzi, Fliegender Holländer, Tann-

[11]) In de officiële uitgaaf van 1888 (Leipzig, Breitkopf en Härtel) abusieselijk als nr. 50 vermeld; dit moet zijn nr. 49. Hiermede is ook het verschil verklaard tussen Burrell die, terecht, van 93 Uhlig-brieven spreekt terwijl er volgens de officiële uitgaaf slechts 92 zouden zijn.

häuser en Lohengrin — niet konden bijdragen tot verwezenlijking van zijn denkbeelden omtrent vernieuwing van de maatschappelijke orde. Ook langs de weg van een historisch-politiek drama in proza — als hoedanig hij zijn ontwerp voor „Friedrich Rotbart" (Barbarossa) beschouwde — zag hij er geen kans toe: zijn naturalistisch-historische periode was afgesloten; vormgeving van het zuiver menselijke trad ervoor in de plaats.

Dit is daarom van belang omdat de „Ring des Nibelungen" die nu in zijn gedachtenleven een centrale functie gaat vervullen, zijn ontstaan dankt aan het inzicht dat slechts de liefde voor de mensheid en de vrijheid van de menselijke geest het artistiek respons van de nieuwe maatschappelijke orde konden vormen.

Reeds uit dien hoofde ontvalt aan de gangbare theorie, die de „Ring" vereenzelvigt met politiek-tendentieuze doelstellingen, iedere basis.

Aanvankelijk dacht hij deze ideeën te realiseren in één enkel werk — „Siegfrieds Tod". Om dit echter aannemelijk te maken werd een steeds groter stuk van de voorgeschiedenis geconcipieerd tot Wagner, dieper en dieper gravend, de oorsprong van alle dingen benaderde: het ontstaan van het universum, verklankt in de ondoorgrondelijke Es der contrabassen waarmee in „Rheingold" het scheppingsverhaal plechtig en geheimzinnig wordt ingezet.

Zo ontstond het reusachtige muziekdrama dat hemel en aarde omspande en dat voor zijn opvoering niet minder dan vier speeldagen vereiste. Het was hem dan ook duidelijk dat een werk van een dergelijke opzet — zowel op technische gronden als uit maatschappelijke overwegingen — nimmer in de bestaande schouwburgen (het „Hoftheater" uit de eerste helft der 19de eeuw) gerealiseerd kon worden. Dit kon slechts geschieden in een ruimte waarin het gehele volk, zonder de rangindeling van het „Hoftheater", als naar een Feest zou opgaan: de kiemcel waaruit een kwarteeuw later het „Festspielhaus" in Bayreuth zou verrijzen. In de beroemde brief aan Uhlig van 20 september 1850 (nr. 16, uitgaaf 1888, pag. 58 vlg.) spreekt Wagner dit onomwonden uit:

> „Ob ich den Siegfried zu einer ersten Aufführung in Weimar hergeben oder bestimmen sollte, wäre überhaupt wohl eine Frage, die ich — wie es eben jetzt steht — wahrscheinlich nur mit einem unbedingten Nein! beantworten könnte.
>
> Ich brauche Dir wohl nicht erst meine weiteren Gründe dafür anzugeben, wenn ich erkläre, dasz ich den Siegfried anders in die Welt zu senden wünschte, als es den guten Leuten dort möglich sein könnte.

> In Bezug hierauf beschäftigte ich mich jetzt mit Wünschen und Plänen, die auf den ersten Anblick sehr chimärisch aussehen: — hier, wo ich nun gerade bin (Zürich), würde ich auf einer schönen Wiese bei der Stadt von Brett und Balken ein rohes Theater nach meinem Plane herstellen. Dann würde ich mir die geeignetsten Sänger auswählen und auf 6 Wochen nach Zürich einladen: den Chor würde ich mir grösztentheils hier aus Freiwilligen zu bilden suchen. So würde ich mir auch mein Orchester zusammen laden. Von Neujahr gingen die Ausschreibungen und Einladungen an alle Freunde des musikalischen Drama's mit der Aufforderung zum Besuche des beabsichtigten dramatischen Musikfestes: wer sich anmeldet und zu diesem Zwecke nach Zürich reist, bekömmt gesichertes Entrée, — natürlich wie alles Entrée: gratis! Des Weiteren lade ich die hiesige Jugend, Universität, Gesangvereine u.s.w. zur Anhörung ein. Ist alles in gehöriger Ordnung, so lasse ich dann unter diesen Umständen drei Aufführungen des Siegfried in einer Woche stattfinden: nach der dritten wird das Theater eingerissen und meine Partitur verbrannt."

Een zelfde geluid, zij het ook met een iets lichtere toets, klinkt op uit de brief aan Kietz van 14 september 1850, eveneens uit Zürich — een week dus vóór de zoëven geciteerde brief aan Uhlig. Voor de eerste maal wordt hierin de Festspielgedachte[12]) uitgesproken:

> „.... Da ich nun einmal aber lebe, und zwar mit dem besten Willen nicht anders als gerade eben *jetzt* leben kann, so musz ich dennoch etwas thun, was meinem Zeuge entspricht. Ich denke daran, den Siegfried wirklich noch in Musik zu setzen, nur bin ich nicht gesonnen, ihn aufs Geradewohl vom ersten besten Theater aufführen zu lassen: im Gegentheile trage ich mich mit den allerkühnsten Plänen.[13])

Van een gans andere orde intussen zijn de brieven aan Uhlig van 22 oktober 1850, 12 november en 18 december 1851 (nrs. 18, 43 en 49) (Sammlung Burrell, pag. 773, 783 en 784). In deze brieven ontvouwt Wagner inderdaad politieke idealen van een dergelijk radicalisme dat men zich verbaasd afvraagt hoe hij ooit als schild voor het Duitse Keizerrijk kon worden gebruikt. Weliswaar evolueren deze ideeën aan het slot in een hernieuwe opwekking tot deelneming aan zijn theater der toekomst, maar daar deze oproep ditmaal niet voortspruit uit een artistieke geloofsbelijdenis mist hij de kracht van de eerste brief:

> „Was ist denn aber der Inhalt des Sozialismus? Die ihn predigen, verstehen ihn schon nicht mehr, weil sie organisieren wollen. Sein einziger Inhalt ist: Überflusz und Entbehrung unmöglich zu machen.

[12]) 14 sept. 1850: „Allererste Andeutung des Festspielgedankens in einem Brief an Ernst Kietz" (Otto Strobel, Zeittafel, Bayreuth 1952, pag. 41).

[13]) Sammlung Burrell, pag. 415.

Ob was Gedeihliches dabei herauskommen werde? — Lasz einmal sehen, wie wir uns nach dieser Feuerkur wiederfinden: ich könnte mir sogar vorstellen, wie da oder dort ein begeisterter Mann die lebendigen Überreste unsrer alten Kunst zusammenruft, und ihnen sagt — wer hat Lust mir ein Drama aufführen zu helfen? — Wann? — Das weisz ich nicht, denn hier wird nichts gemacht, — nur das weisz ich, dasz der nächste Sturm die früheren ganz in dem progressiven Grade überbieten wird, als die Februarrevolutionen unsre Erwartungen von 1847 überboten —." (nr. 18)

„Erst die Revolution kann mit die Künstler und die Zuhörer zuführen, die nächste Revolution musz nothwendig unserer ganzen Theaterwirtschaft das Ende bringen: sie müssen und werden alle zusammenbrechen, dies ist unausbleiblich. Aus den Trümmern rufe ich mir dann zusammen was ich brauche: ich werde, was ich bedarf, dann finden.

Am Rheine schlage ich dann ein Theater auf, und lade zu einem groszen dramatischen Feste ein: nach einem Jahre Vorbereitung führe ich dann im Laufe von vier Tagen mein ganzes Werk auf. Mit ihm gebe ich den Menschen der Revolution dann die Bedeutung dieser Revolution, nach ihrem edelsten Sinne, zu erkennen. Dieses Publikum wird mich verstehen: das jetzige kann es nicht." (nr. 43)

„Die letzten politischen Ereignisse haben allerdings hierbei stark eingewirkt. Hierauf verwende ich — auszer wenn ich dichte und komponiere — fortan einzig meine literarische Tätigkeit, ein Zweck, den keine reaktionäre Macht der Welt zu hindern vermögen wird." (nr. 49)

Duidelijk blijkt uit deze brieven dat er tussen de conceptie van de „Ring des Nibelungen" en Wagner's hervorming van het schouwburgwezen een cultuurhistorisch verband bestaat dat niet verbroken kan worden. Terecht wijst Thomas Mann erop hoezeer Bayreuth onder de drang der omstandigheden en onder het bewind van Cosima denatureerde en met instemming haalt hij de schone brief aan die de dochter van Wagner's oude vriend Ferd. Heine op 19 mei 1895 aan de dochter van Mrs. Burrell richtte, een opzienbarend document eveneens in de Sammlung Burrell gepubliceerd:

„Am 19. Mai 1895 sandte Frau Schmole an Mrs. Burrells Tochter weitere Erinnerungen und bemerkte hierzu:

„Was das Unternehmen *Frau Cosimas* betrifft, so können Sie wohl überzeugt sein, dasz ich demselben *auf jeden Fall fremd* bleiben werde. Nachdem ich Ihre liebenswerte Mutter und ihr edles Streben kennen *gelernt, würde ich mich nie dazu verstehen, mit Wagners Witwe gemeinsame Sache zu machen. Wie so ganz anders hat sie die ehemals so edel gehaltenen Festspiele in Bayreuth gestaltet, als Richard es wohl je geahnt.*"[14])

Te belangrijker wordt deze confidentie wanneer ze gelezen wordt

in verband met de herinneringen die de dochter van Heine op verzoek van Mrs. Burrell samenstelde en waaruit blijkt dat de sociale strekking der theaterhervorming Wagner reeds voor ogen stond vóór hij aan het Festspielhaus voor zijn „Ring des Nibelungen" dacht.

Nog tijdens zijn ambtsvervulling in Dresden — dus vóór 1849 — sprak hij hierover met zijn vrienden:

> „Er entwarf Zukunftspläne für ideale Theaterzustände, die seinen Freunden ja unausführbar scheinen muszten. In jener Zeit tauchte die Idee dessen auf, was Wagner viel später zu erreichen suchte. Wie in den Zeiten der Griechen, sollte das Theater dem Volke gewidmet sein. Honorar dürften die Künstler und Alle, welche zum Gelingen des Ganzen beitrugen, nicht zu beanspruchen haben: die Nation müsse hierbei ihren Dank bethätigen."[15])

Na deze aanhalingen, die de grondslag van het geschrift van Thomas Mann vormen, achten wij het geboden ons rekenschap te geven van de „behandeling" die Cosima op deze stukken heeft toegepast, een behandeling die door de Sammlung Burrell openbaar is gemaakt en die Thomas Mann als een uitdaging beschouwde. Het ligt voor de hand dat de „operatie Cosima" in het bijzonder gericht was op de brieven aan Uhlig, deze waarlijk revolutionaire documenten, waaraan Wagner zelf grote waarde hechtte, hetgeen begrijpelijk is daar deze brieven niet in de opgewonden stemming der revolutiejaren (1848/49) maar nà de vlucht geschreven waren, tijdens het exil, in een tijdperk dus van bezinning. Het is overigens typerend dat Wagner vele jaren later — het was omstreeks 1878 — deze brieven telkens weer ter hand nam, ten tijde dus van de grootste krachtsontplooiing van het nieuwe Keizerrijk waarmede men hem zo graag vereenzelvigde maar waarvan hij zich innerlijk volkomen afgekeerd had.[16])

De door ons geciteerde 4 brieven nu maken het mogelijk de „operatie-Cosima" op de voet te volgen. Vergelijken we de tekst van 1888 met de authentieke stukken dan blijkt dat in 3 van de 4 gevallen deze operatie niet minder dan een *ernstige mutilering* betekent.

Wagner's politieke geloofsbelijdenis — die inderdaad zeer weinig strookte met het bewind van Cosima — is niet hier en daar *gemitigeerd* maar *volledig geschrapt*. De karakteristieke passages die de brieven nrs. 18, 43 en 49 bevatten en die wij hierboven in uittreksel hebben aangehaald, zijn in de uitgaaf van 1888 eenvoudig weggelaten. Terecht

[14]) Sammlung Burrell, pag. 174; wij cursiveren.
[15]) Sammlung Burrell, pag. 184 vlg.
[16]) Zie Westernhagen, op.cit. pag. 312-349.

noemt Thomas Mann deze behandeling „empörend" (576) en verder: „Ein solches Lebensdokument zu unterdrücken ist arrivistische Korruption und nichts weiter" (577).

Daarentegen is Wagner's artistiek programma, hoezeer eveneens van revolutionaire oorsprong en aangekondigd in de brief van 20 september 1850 (nr. 16) in extenso en vrijwel ongewijzigd in de uitgaaf van 1888 opgenomen; een vergelijking van beide edities toont aan dat in dit geval slechts veranderingen op irrelevante onderdelen zijn aangebracht, aangezien Cosima in het kader van haar beleid minder de artistieke strekking van Wagner's brieven dan wel zijn politieke confidenties moest duchten. Op dit punt van onze beschouwing aangeland voelen wij ons verplicht op de bewijsvoering van Thomas Mann een bibliografische correctie aan te brengen.

Het is immers zo dat in de nieuwe literatuur de Uhlig-brief van 20 september 1850 (nr. 16) algemeen als het bewijsstuk par excellence wordt gehanteerd wanneer het erom gaat Wagner's revolutionaire ideeën op artistiek terrein te staven. In de Sammlung Burrell wordt op pag. 414 dit stuk „der berühmte Uhlig-brief vom 20. September 1850" genoemd, terecht, want het revolutionaire theater was voor Wagner belangrijker dan de revolutionaire politiek en het ligt voor de hand dat, wanneer Thomas Mann ter adstructie van zijn aanval op Cosima voortdurend — zij het met verschillende variaties — over „de" Uhlig-brief — echter zonder nummering en datering — spreekt („der ungeheuer charakteristische Uhlig-Brief" - 9577) hiermede de brief nr. 16 bedoeld wordt, terwijl hij in werkelijkheid citeert uit de brieven nrs. 18, 43 en 49. Ook wanneer hij de geschiedenis van de „Festspiel-gedachte" traceert — die hij nadrukkelijk „revolutionären Ursprungs" noemt — en stelt dat deze „im Keim enthalten ist in dem erwähnten wilden Brief an Uhlig" (584), dan citeert hij wederom uit de brieven nrs. 18 en 43 die echter deze gedachte slechts als een afgeleid denkbeeld uitspreken, terwijl de oorspronkelijke opzet („im Keim") juist in nr. 16 vervat is.

Zodoende wekt Thomas Mann ongewild de indruk dat Cosima ook deze „beroemde" brief onderdrukt heeft. Dit echter — wij zagen het — is geenszins het geval: in de uitgaaf van 1888 staat nr. 16 vrijwel ongekuist, vandaar dat aan dit stuk in de Sammlung Burrell slechts enkele regels gewijd zijn.

De gevolgtrekking ligt voor de hand dat Thomas Mann bij het schrijven van zijn artikel zich uitsluitend op de Sammlung Burrell

gebaseerd heeft en de Uhlig-correspondentie vereenzelvigde met hetgeen hieromtrent in de Sammlung Burrell voorkomt; dat zijn dus — voor ons geval — de brieven nrs. 18, 43 en 49, een gevolgtrekking die steun vindt in het feit dat alle citaten, die hij overigens gebruikt — o.a. uit de brief aan Wagner's eerste vrouw Minna Planer van 14 febr. 1862 uit Biebrich (581) en uit de „Herinneringen" van Heine's dochter (585) — óók in deze verzameling staan. Kennelijk heeft Thomas Mann op dat ogenblik geen andere literatuur — en in het bijzonder niet de uitgaaf der Uhlig-brieven van 1888 geraadpleegd. Daardoor is dus inderdaad de indruk gewekt dat óók de beroemde brief van 20 september 1850 het offer geworden is van de snijkunst van Cosima en pas door de Sammlung Burrell wereldkundig zou zijn gemaakt. Ter wille van de historische rechtvaardigheid meenden wij deze rectificatie niet achterwege te mogen laten.

Het behoeft geen betoog dat het vorenstaande allerminst afdoet aan de betekenis van het feit dat een zo gezaghebbende figuur als Thomas Mann een poging heeft ondernomen tot herziening van het conventionele oordeel over Wagner, een oordeel dat een kwarteeuw geleden reeds twijfel deed rijzen[17]) maar dat pas nà de tweede wereldoorlog onhoudbaar zou blijken. Boven alle kritiek en bezwaren voert Thomas Mann ons mee op de hoge vlucht van Wagner's verbeelding: „man sage was man wolle — es ist ein wundervolles, erstaunliches, ewig faszinierendes Schöpferleben."[18]).

Trouwens niet alleen Thomas Mann's studie over de Sammlung Burrell, zijn hele oeuvre is van dit streven vervuld. Wij behoeven in dit verband slechts te wijzen op de beide kapitale werkstukken uit zijn reeks Wagner-geschriften: „Leiden und Grösze Rich. Wagners" (1933) en „Der Ring des Nibelungen" (1937). Wie zou er niet getroffen zijn wanneer Thomas Mann in 1933, op de dag nadat hij als vluchteling Duitsland had verlaten, in het Concertgebouw te Amsterdam verklaart: „Die Passion für Wagners zaubervolles Werk begleitet mein Leben, seit ich seiner zuerst gewahr wurde und es mir zu erobern, es mit Erkenntnis zu durchdringen begann" en, sprekende over hen die het einde van Wagner's kunst verkondigd hadden: ihre Meinung ist vollkommen geschlagen worden, ihr war eine säkulare Niederlage be-

[17]) Zie het artikel „Wagnerherdenking" van Paul Cronheim in De Gids van februari 1933.

[18]) Hiervóór, pag. 132 (motto).

schieden" om daarna tot de kern van het Wagner-probleem door te dringen: „seine kulturreformatorische Meinung war gegen die Kunst als Luxus, gegen den Luxus in der Kunst gerichtet, sie galt der Reinigung, Vergeistigung des Operntheaters, dessen Begriff ihm schlechthin mit dem der Kunst zusammenfiel" en daarom is het „durch und durch unerlaubt, Wagners nationalistischen Gesten und Anreden den heutigen Sinn zu unterlegen — denjegen, den sie heute hätten. Das heiszt sie verfälschen und miszbrauchen"; evenzeer „verbietet jedes Gefühl für die eigentliche und wahre Natur dieses durch und durch auf Neuerung, Aenderung, Befreiung gestellten Künstlertums es aufs strikteste, seine Sprache und Ausdrucksweise wörtlich zu nehmen und nicht als das, was sie ist: ein Künstleridiom eben sehr uneigentlicher Art, mit dem auf Schritt und Tritt ganz anderes, vollkommen Revolutionäres gemeint ist."

Zinloos en verwerpelijk is derhalve de nationalistisch-reactionaire uitbuiting van Wagner: „diesen Mann des Volkes, der Macht, Geld, Gewalt und Krieg sein Leben lang innig verneint had und sein Festtheater, was auch die Epoche daraus gemacht haben möge, einer klassenlosen Gemeinschaft zu errichten gedachte: ihn kann kein Geist des frommen oder brutalen Zurück — es darf ihn jeder zukünftig gerichtete Wille für sich in Anspruch nehmen."

Bijkans 5 jaar later (eind 1937) houdt hij een magistrale voordracht over de „Ring" in Zürich. In deze stad had Wagner, verdreven uit Duitsland, zijn centrale schepping geconcipieerd en nu, 75 jaar later, stond er Thomas Mann, zelf een banneling, en sprak het schoonste uit dat ooit over Wagner gezegd was. Wie zou, op die plaats en op dat tijdstip, niet met ontroering de Duitse emigrant beluisterd hebben die in een rede, vol van persoonlijke accenten en associaties, verklaarde dat zijn bewondering voor Wagner, ondanks alles wat de laatste jaren geschiedde, onverminderd was en dat die bewondering tot het beste behoorde dat wij bezitten. „Bewunderung ist die Quelle der Liebe, sie ist schon die Liebe selbst." Misschien, zo vraagt hij zich af, „stände es besser um Deutschland und besser um Europa, wenn die deutsche Geschichte sich nach den Wünschen Wagners, nämlich im Sinne der Freiheit, gestaltet hätte," en wel wetende dat deze vraag vooralsnog sceptisch zou worden beantwoord wijst hij de weg waarlangs wij het Wagner-probleem dienen te benaderen:

„Der Schöpfer des Ringes ist mit seiner vergangenheits- und zukunftstrunkenen Kunst aus dem Zeitalter bürgerlicher Bildung nicht

herausgetreten, um eine geistmörderische Staatstotalität dafür einzutauschen. Er hat in dem groszen Werk den Fluch des Goldes gelehrt und die Machtgier zur innern Umkehr geführt. Seine ware Prophetie ist nicht Gut noch Gold — es ist die himmlische Melodie, die am Schlusz der „Götterdämmerung" aus der brennenden Trutzburg der Erdherrschaft emporsteigt und in Tönen dasselbe verkündet wie das Schluszwort des anderen deutschen Lebens- und Weltgedichts:

Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan."

Dit is de strekking, dit is de draagwijdte van de geschriften die Thomas Mann aan Wagner gewijd heeft en het is voor de cultuurhistoricus een voldoening dat deze geschriften een bevestiging hebben gevonden in de documenten die sindsdien zijn bekend gemaakt.

Stellig zullen deze documenten, aangevuld met twee publicaties die reeds eerder de geschiedenis zijn ingegaan[19]), het uitgangspunt van een nieuwe Wagner-studie kunnen vormen. Het zal dan ook zeker de moeite waard zijn de gedachten door Thomas Mann op dichterlijke wijze uitgesproken, nader te ontwikkelen en te preciseren: het strijdbaar kunstenaarschap van Wagner zal iedere generatie voor problemen stellen die een oplossing vereisen. Thomas Mann, zelf levende op de kentering der tijden, is het niet meer vergund geweest de humanistische interpretatie, die wij in het bovenstaande getracht hebben te traceren, als grondslag van een nieuwe Wagner-studie aanvaard te zien.

Intussen blijkt uit de wijze waarop de kleinzoons van Wagner in 1951 de Festspiele hervat hebben en uit de geest waarin dit is geschied dat de nieuwe leiding van Bayreuth de tekenen des tijds heeft verstaan. Ook op het terrein van de studie is deze nieuwe geest doorgedrongen. Het is zeker geen toeval wanneer Wieland en Wolfgang Wagner in hun inleiding tot de „Zeittafel" van Strobel[20]) openlijk erkennen dat de oudere literatuur „durch die Ergebnisse der neueren Forschung grösztenteils überholt ist" en in het bijzonder is het ver-

[19]) „Mitteilung an meine Freunde (1851", Gesammelte Schriften und Dichtungen von Rich. Wagner, Leipzig, Siegel's Musikalienhandlung vierter Band, z.j., pag. 230-344, alsmede de brief aan Liszt van 20 november 1851, Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1887, pag. 143 (nr. 67).

[20]) Hiervóór, pag. 140.

heugend dat op de titelpagina van onze collectie Burrell gedrukt kon worden „die Veröffentlichung dieses Buches erfolgt mit Erlaubnis der Erben Richard Wagners."

Zo lijkt de hoop gewettigd dat het woord van Thomas Mann in ruime kring gehoor zal vinden en dat de legende vernietigd wordt die tegen het eind van de vorige eeuw rondom Wagner werd gevormd.

Roger Pieters

DE ENGE GRENZEN VAN MIJN GELUK

Ik ben nog steeds zoekend naar mezelf en naar de krachten die mij gegeven werden, experimenterend als een kind dat nog niet weet hoever zijn benen hem zullen dragen. Nog grijpen mijn handen vlugger dan de aarzelende opslag van mijn ogen. Nog is mij liever de gladde oppervlakte van de vrucht die ik in mijn handen heb dan de onwaarschijnlijke kleurindruk die de appel mij geeft. De wereld komt nog steeds tot mij langs mijn vingertoppen en mijn oren en de smaaktepels van mijn tong. Net als vroeger. Ik leef nog als voor mijn her-geboorte, mijn geboorte tot het licht en ik kan nog niet goed de vreugde van mijn ouders begrijpen na de geslaagde operatie. Ik wou dat ik even blij kon zijn als vader en moeder. Ik wou het afleren mijn blik van hen af te wenden, of zelfs de ogen te sluiten teneinde hun aanwezigheid in een mij bekende vorm tot mij te laten komen. Als een twijfelende vorser zoek ik schoonheid op het gezicht van mijn verloofde, haar schoonheid voel ik in de streling van mijn handen en in de geur van haar vlees, wanneer ik mijn ogen dichtdruk tegen haar borst. Ik geloof dat zij mij begrijpt: ze dwingt mijn blik niet zich op haar te vestigen. Moeder niet, vader evenmin. Als een schoolmeester wil hij mij opvoeden in het gebruik van mijn ogen. Methodisch en wetenschappelijk wil hij mij bewust maken van mijn nieuwe „ik", dat zover van mij af is dat de nieuwsoortige indrukken me volmaakt onverschillig laten. Na twintig jaar moet ik in de huid van een ander stappen, een huid die me te wijd is en een zenuwstelsel dat boven mijn verstandelijke vermogens groeide. Ik draag als het ware een zuigeling in mezelf mee, een zuigeling die de aanmatiging heeft wijzer te zijn dan ik-zelf. Het geeft me het vervelende gevoel dat iemand me voortdurend op de handen kijkt, bij alles wat ik doe op de handen kijkt en spottend over mijn schouder grinnikt. Misschien zal er een tijd komen dat mijn verstand de nieuwe mogelijkheden van mijn zintuigen heeft bijgehaald, dat de begrippen die in mij verankerd zijn zich hebben uitgebreid bij middel van de nieuwe indrukken, dat een nieuw schoonheidsideaal het mijne wordt, doch zal ooit nog die volmaakte rust van gemoed de mijne worden, een rust die ik me zonder strijd had kunnen opbouwen? Ik voel me een soldaat die met de modernste wapens is uitgerust en wie slechts de lust tot strijden ontbreekt.

Nog zo onwennig voel ik mij als „normaal" mens dat het ganse verloop van de operatie, evenals het ogenblik waarop de blinddoek mij van voor ogen werd genomen, me nog zo vers in de geest staat alsof het pas gisteren gebeurde. Ik was blind sinds mijn geboorte en slechts na twintig jaar geneeskundige consultaties durfde een chirurg de mening opperen dat ik kon genezen. Ik heb me niet ingelaten met het wetenschappelijk betoog dat hij ten beste gaf. Eigenlijk kon het me niet schelen of ik ooit zou kunnen zien. Wat was „zien"? Vader, noch moeder waren er in geslaagd me een verlangen naar uitgebreider zintuigelijk leven aan te kweken. Het valt me zelfs moeilijk aan hun goede bedoelingen te geloven. Zou een hond de weldoener dankbaar zijn die hem de menselijke spraak heeft gegeven? Ik heb me steeds gevoeld als een bijna-menselijk wezen en was er mee tevreden. Op zekere dag bracht iemend me naar een kliniek en gebood me dagenlang in bed te blijven. Ik had de tijd om mijn leven te recapituleren en te verlangen naar de frisse, koude geur van de buitenlucht en naar het harde ivoor der pianotoetsen onder mijn vingertoppen. Om te verlangen naar de muziek die van mij was en die ik zo beluisterde alsof ze een der uitlopers van mijn gevoel was. Nu kan ik niet meer zo spelen. Ik huiver wanneer ik de lange toetsenrij zie. Het op- en neergaan van mijn vingers maakt me duizelig en slechts wanneer ik lange tijd de ogen gesloten houd kan ik weer spelen, kan ik weer genieten zonder een fysisch ongemak te gevoelen. Zelfs de radio wil ik niet meer beluisteren. Het zien van het onpersoonlijke meubel is in mijn ogen een kleinering van de muziek. Vroeger hoorde ik het orkest. Nu is de muziek mechanisch geworden.

Ik speelde in een deftig café op de markt. De bezoekers waren vriendelijk voor mij en betoonden niet de neerbuigende tegemoetkoming die gebrekkigen gewoonlijk ten deel valt. Ik weet dat ik goed speelde en dat ze mij niet een beklagenswaardig wezen vonden. Ik verdiende goed de kost en schepte genoegen in mijn werk. Ik leerde er Nini kennen. Het hart heeft de ogen niet nodig om tot liefde te ontwaken. Ik hield van haar stem meer dan ik nu van haar vreemde gezicht kan houden. Ik verlangde naar het ogenblik waarop ze mij om een speciaal nummer kwam vragen. Daar ik moeilijk de titels onthouden kan zong ze me soms enkele maten voor. Ze had een mooie stem en terwijl ze naast me stond leerde ik de geur van haar lichaam kennen. Zo gebeurde het dikwijls dat ik haar aanwezigheid ervoer nog voor ik haar stem hoorde. Eens, misschien gebeurde het toevallig,

raakte haar hand de mijne, bleef er langer tegen rusten dan nodig was. Ze had zachte, koele handen en er is geen visueel beeld nodig om een indruk van lichamelijke schoonheid te schenken.

Ik weet niet waarom zij steeds mijn aanwezigheid opzocht. Wat had ze aan een blinde man? Ik kon er niet in slagen te huichelen dat ik me ongelukkig voelde, doch hield haar herhaaldelijk voor dat ik in de ogen van de wereld een minderwaardige was. Dan lachte ze en ik stelde me voor dat de hoogste snaren van de piano met haar stem meetrilden.

„Waarom moet ik je uitleggen waarom ik van je hou?"

„Ik wil niet dat je medelijden met me hebt."

„Ik hoef geen medelijden met je te hebben. Ik ben geen liefdeszuster en jij ziet er tevreden genoeg uit om het zonder medelijden te stellen."

Onze verhouding werd een verloving. De grootste tegenkanting kwam niet vanwege haar, doch vooral van de zijde van mijn ouders. Vooral vader hield haar tot vervelens toe voor dat zij, door haar leven aan het mijne te binden, zichzelf in ketens sloeg. Plichtsbewust ambtenaar als hij was hunkerde hij op bijna ziekelijke wijze naar rechtvaardigheid. Ik weet dat sommigen mij verweten dat ik op dergelijk geluk geen recht heb. Doch wat kan ons tenslotte het oordeel van anderen schelen, daar waar elkeen de ganse wereld met zich draagt?

Toen ik Nini om raad vroeg in verband met de operatie die, volgens mijn ouders, een nieuw leven moest inluiden voor ons beiden, kon ze mij geen vastbesloten raad geven. Ik voelde een onbestemde vrees in haar stem. Misschien begreep zij toen reeds dat de nieuwe kracht me nooit vertrouwd zou worden. Of vreesde ze dat de verandering in mijn fysiologie ook psychische invloeden hebben zou? Toch raadde ze me tenslotte aan de raad van de chirurg en mijn ouders te volgen.

Wat ik gevoelde op het ogenblik dat men de doek van mijn ogen wegnam was geen verlangen en ook geen vrees. Alleen nieuwsgierigheid. Ik was nieuwsgierig als een kind dat bij een nieuwe onderwijzer komt, als een schrijver die de drukproeven van zijn eerste boek ontvangt. Ik hoorde de stemmen van moeder en van de dokter en ik realiseerde me nog niet dat het volgende ogenblik het begrip „moeder" tegenover het gezichtsbeeld van een volkomen vreemd voorwerp zou kunnen komen te staan.

Toen het verband eindelijk werd weggenomen was de kamer zo duister dat ik aanvankelijk niets opmerkte. Tenslotte hoorde ik moeders stem:

„Zie je iets jongen?"

Zien. Was dat zien, die minder duistere nacht? Was het zien die pijnlijke prikkel tussen mijn ogen?

„Het doet pijn," zei ik. De dokter legde me een koele hand op het voorhoofd.

„Er is toch iets veranderd?" vroeg hij en ik merkte hoe zijn stem niet de gewone beroeps-kalmte in zich droeg.

Er was iets veranderd. Ik opende opnieuw en bevreesd voor de pijn de ogen... De vlekken werden lichter, minder duister. Ik hoorde moeders adem tot me naderen en stak de hand uit, een oud gebaar dat ik uit schaamte had afgewend, om haar over het aangezicht te strelen. Een aangezicht dat een lichte vlek was. Dat was dus zien, dacht ik. Dat is dus het geluk dat ik zo lang gemist heb. Ik sloot de ogen en liet opnieuw de hand glijden over moeders droge huid en ze kwam terug tot mij als vroeger.

„Waar is Nini?" vroeg ik.

„Ze komt vanavond," zei moeder. Ik zou dus ook Nini zien. Een andere Nini dan ik tot nu toe kende. Ik was bang, bang alsof niet slechts haar beeld in mij anders worden zou, doch zij-zelf eveneens. Alsof wij weerom, als twee vreemden, tot elkaar komen moesten.

Nini kwam. Naast mij stond een lamp en in het zachte licht bleef ik haar lang aankijken. Ik streek haar over de handen en het was alsof twee vrouwen naast me stonden. Wanneer ik haar bleef fixeren vroeg ze tenslotte, lachend en een beetje onrustig:

„Wat denk je nu van mij?"

„Je bent mooi," zei ik, doch we wisten beiden dat het een leugen was. Dat het begrip „schoonheid" niet langs deze onbekende weg tot mij komen kon. Slechts wanneer ik, door de ziekenhuisgeuren heen, haar parfum proefde, wanneer ik de zijïgheid van haar haar onder mijn handen voelde, wist ik dat ze werkelijk mooi was.

Ze gaf me de eerste kijk-les:

„Mijn haar is blond," zei ze, „mijn mond rood, mijn kleed en mijn ogen lichtblauw." Het warrelde voor me heen. Vermoeid sloot ik de ogen en wanneer ze het zag wilde ze weggaan. Ik hield haar vast bij de hand.

„Leg het verband over mijn ogen. Ze pikken." Toen werd alles weer als voorheen en konden we praten, net als vroeger. Wanneer ze me kuste tot afscheid, besefte ik niet dat haar mond rood was doch proefde de zoete smaak van haar lippen.

Ik wen me er langzaam aan de dingen bij hun naam te noemen zonder ze te betasten. Ik ben als een kind dat in een te hoge klasse wordt geplaatst en in het begin niets van de nieuwe terminologie begrijpt. Langzamerhand leert het wel de juiste naam voor het juiste ding te vinden, doch die naam wordt geen begrip. Net zo sta ik in de wereld. De materie kan ik in me opnemen. Ik weet een stoel uit een tafel te herkennen en weet wat rood en blauw en groen is, doch wanneer ik schoonheid ervaren wil moet ik de ogen sluiten. Wanneer ik Nini's schoonheid wil ondergaan moet ik mezelf terug dromen in een voorbije tijd.

Soms kijkt ze me verwonderd aan en vraagt me of ik niet blij ben dat ik zie, dat ik haar zien kan. Wat kan ik meer doen dan glimlachen en zeggen dat ze me vroeger even lief was?

„Malle jongen," zegt ze. In de duisternis is alles weer net als vroeger. Ik luister naar haar stem en laat me, onbewust, door haar zachte hand leiden.

Ook voor vader ben ik een nieuw-geborene. Eindelijk een zoon, die hij naar zijn principes van plichtsbewustzijn en rechtvaardigheid kan opleiden. Ik heb gedurende enige jaren een blindeschool bezocht en er leren lezen met de vingertoppen, doch nu wil hij mij het gewone schrift aanleren. Met een onuitputtelijk geduld, ontleend aan zijn enthousiasme, leert hij me lezen en schrijven, doch dikwijls gebeurt het dat hij me verrast terwijl ik, het gezicht naar de zoldering geheven zit lezen in een braille-boek dat ik uit de bibliotheek haalde. Ik poog lachend zijn ontevredenheid af te weren, doch ik begrijp zijn ergernis terwijl hij niet begrijpt dat ik slechts poog de gelukkige tijd van vroeger terug te vinden, de vertrouwde wereld probeer terug te vinden waarvan de grenzen zo dicht bij me lagen dat ik ze met de hand aanraken kon. Hij begrijpt niet, en dat is aannemelijk voor iemand die zo respectueus is tegenover de vooruitgang der wetenschap, dat ik mijn plots verkregen rijkdom niet omvatten kan. Dat ik hunker naar wat me vertrouwd is uit mijn vroegere leven. Dat ik een ontdekkingsreiziger in het verleden ben.

Zijn obsessie om alle mogelijkheden uit te buiten verplicht er hem eveneens toe mij muziek te laten leren. Doch het is mij onmogelijk bij het zicht van de honderden, dansende stippen, mijn muzikaal gevoelen wakker te houden. Ik poog, net als vroeger, de muziek die de radio uitzendt in me op te nemen en weer te geven. Doch er is iets anders.

Het is alles zo ver weg. De helft der klanken gaat voor mij verloren. Het gebeurt dat ik, geërgerd, de knop terugdraai. Ook wanneer ik speel vlot het niet meer als voorheen. Ik zie mijn vingeren heen en weer glijden over het klavier en het gezichtsbeeld raakt verward in het mechanisme van mijn bewegingen. Soms weigeren mijn vingeren alle diensten, vaak sla ik verkeerde akkoorden aan. Ik krijg opmerkingen van de eigenaar die veeleisend geworden is en tenslotte word ik zo bang om afgedankt te worden dat ik, zo gauw mijn vingeren het koele ivoor van de toetsen raken, mijn ogen sluit. Wanneer ik het halsstarrig volhou, de spieren van mijn oogleden strak gespannen houd, gaat het spelen me technisch weer af, doch de vreugde van de muziek gaat verloren bij de fysische inspanning.

Slechts 's avonds, wanneer ik aan Nini's arm naar huis ga, kan ik weer geloven dat alles tenslotte in orde zal komen. Dat ik éénmaal mijn gezichtsbeeld voor een werkelijkheid zal kunnen nemen dat de andere indrukken completeert en niet tegenwerkt.

Op een middag terwijl ik met vader bij de tafel zit, gevoel ik hevige steken tussen de oogbollen. Ik sluit een poos de ogen en wrijf me over het voorhoofd. Wanneer ik weer naar de zwarte letters kijk die vader heel netjes voor me optekende, heb ik moeite om ze te onderscheiden. Vader wordt ongerust.

„Zie je werkelijk niet welke letter ik toon? Kijk eens goed."

Ik doe mijn best.

„Het zal wel voorbijgaan," zeg ik. „Gebeurt dit nooit met jullie?"

's Avonds gaat hij met me naar de dokter die me behandelde. Deze geeft me druppeltjes en de raad mijn ogen niet te vermoeien. Een tijdje eindigen de lessen en ik volg met veel overtuiging de raad van de dokter, loop ganse dagen met een donkere doek voor de ogen. Ik hoor in moeders stem de ongerustheid. Ik geloof dat ze mijn bedoeling begrijpt: mezelf, vrijwillig en met vreugde bijna, aan de vroegere blindheid overgeven.

Wanneer ik na enkele dagen de dokter opzoek onderzoekt hij me grondig. Het duurt lang voor hij zich uitspreekt. Is hij bang om me een waarheid te vertellen die me een bevrijding zal zijn?

„Luister eens goed, jongeman," zegt hij tenslotte. Dan weifelt hij. Ik heb medelijden met de man, wil hem op weg helpen.

„Ik word weer blind nietwaar?"

Vorsend kijkt hij me aan. Gelooft hij dat ik spot? Dat ik een cynieker ben?

„Ik vrees van ja. Het overgeënte vlies schijnt niet te willen aangroeien. Een geval als het uwe ontmoette ik nog niet. Misschien, wanneer je erg zuinig bent met je ogen kan je er nog enkele weken van genieten."

Moeder is bij me. Plots breekt ze in tranen uit. De dokter kijkt beteuterd. Ik klop hem op de bovenarm terwijl mijn andere hand moeders rug streelt.

„Neem het niet zo tragisch op," zeg ik en de enige spijt die ik gevoelen kan is vanwege moeders ontgoocheling.

„Twintig jaar was ik blind. Ik word slechts mezelf weer."

Voortaan loop ik steeds met een doek voor ogen. Vrezend misschien dat de korte tijd die ze nog rest mij het geluk van ziende te zijn zal brengen. Reeds heb ik mijn vroegere opgeruimde zorgeloosheid terug gewonnen.

„Weet je," heb ik Nini gezegd, „dat de operatie toch mislukte. Dat ik weer blind worden zal?"

Ik gevoel hoe ze mij aankijkt en zoekt op mijn aangezicht naar het verdriet dat zij verwacht. Ik glimlach.

„Waarom lach je nu nog?" vraagt ze.

„Zal je nog van me houden?" vraag ik.

„Ik hield vroeger van je. Voor mij verandert niets. Zal het je geen pijn doen al het... moois... te missen dat je hebt leren kennen?" Ik hoor hoe haar stem stokt.

„Ik gevoel me bijna als iemand die in zijn eigen huis terug komt na een lange reis," lach ik. Ik knijp haar hand in de mijne. „Nooit besefte ik je schoonheid beter dan in de duisternis. Wil je nog met me trouwen?"

Ze lacht nu eveneens. Huppelende arpèges op de hoogste gamma's van het klavier.

„Wanneer? vraagt ze.

„Wanneer alles weer in orde is." Ze ligt in mijn armen. Een ganse wereld in mijn armen. Misschien zijn haar lippen wel rood, wat kan het me schelen wanneer ik hun zoete smaak in mijn mond maar proef.

A. Hagtingius-Seger

DE DWERG

Heb deernis, Heer, leg dagelijks terzijde
de allerschoonste schatten in Uw huis
voor hem, die nooit zich kan verblijden,
daar hij te klein is voor dit grote kruis.

Adel die arme stompjes van zijn handen,
die platte neus en dat reusachtig oor,
laat in zijn ogen, flets, Uw sterren branden,
geef hem een voorhoofd van gewelfd ivoor.

Geef hem het lichaam, dat zich vrouwen dromen
van de volmaakte, die eens komen zal,
doe hem, d'afzichtelijkste der gnomen,
ontwaken tot Uw engel, schoonst van al.

Anthonie Donker

NEDERLANDSE POËZIE

De dichter Herman v. d. Bergh

Er is veel geschreven over *Herman van den Bergh's* miraculeuse terugkeer als dichter, na een lang zwijgen van vele jaren, wel dertig achtereen. Een langer zwijgen dan in haast wel enig ander ons bekend geval uit de literatuur. En met geen ander te vergelijken, want het zwijgen van een dichter uit psychologische en ten dele ook toch weer literaire oorzaken verschilt van geval tot geval individueel, zo mogelijk nog meer dan het spreken der dichters. Mij treft overigens veel meer dan de lange duur van dat zwijgen als een bijzonderheid, dat wie hem als dichter voor jaren hoorden en volgden, in het minst niet de indruk hebben dat dit zo lang geleden is. D.w.z. dat een dertig jaren lang zich de sterke indruk van zijn vernieuwend optreden en baanbrekend dichterschap gehandhaafd heeft. Maar omdat jongere generaties hieraan geen herinnering konden hebben en het werk zelf niet werd herdrukt, dreigde er toch een zekere mate van vergeten en ook van verstoring van het historisch beeld, die gelukkig en dringend nodig hersteld en voorkomen werden door de belangrijke gebeurtenis van de herdruk van zijn *Verzamelde gedichten,* enkele jaren geleden (door Stols, Den Haag, in 1954, Querido, A'dam 1957). Het blijft immers een onomstotelijk feit, dat geen vernieuwing in de poëzie van de laatste vijftig jaren een zo krachtige stoot heeft ontvangen van één talent, en de voortschrijdende ontwikkeling der poëzie nooit meer zo ingrijpend door de taal van één dichter, meer nog door de wijze van taalhantering van dien enen baanbreker is beïnvloed als omstreeks 1920 door Herman v. d. Bergh. De doorbraak na 1950 heeft niet even grote noch blijvende kracht getoond en is, ook al ging Lodeizen eraan vooraf, meer een doorbraak van een groep dan uitgaande van één man geweest. Van den Bergh oefende zijn invloed en spoorslag op anderen uit, op Marsman en de zijnen met name, zowel door zijn poëzie, de gedichten die men in De Boog en De Spiegel, en nu in de Verzamelde gedichten vindt, als door zijn poëziestudies, uit Nieuwe Tucht, op een herdruk waarvan wij nog willen hopen, die stukken technische polemiek waarvan men de inhoud en invloed nogeens grondig zal moeten nagaan en waarmee men heden nog opnieuw in discussie kan treden.

De inleiding bij de Verzamelde gedichten voorspelde in bedekte

woorden een hervatting, een terugkeer tot het dichterschap. Hij verklaarde, in het algemeen: dichters sterven niet, en overgaande tot het bijzondere gaf hij te kennen, nu omtrent zichzelf, dat er misschien een herbegin was, gans anders dan het begin was geweest, omdat het leven een mens in zo lange tijd ten diepste verandert.

Maar toch, niet *gans* anders, als het waar is, dat dichters, als dichter, niet sterven. Als het waar is, dat zij als zichzelve geboren en herboren worden, en dus hoezeer ook door het leven veranderd, geteisterd en vernieuwd, toch in wezen zichzelve blijven, eenmaal en voor altijd, in hoe andere bewoordingen ook, tòch dezelfde dichter. Zoals iemand na jaren terugkerend in verschijning en opvatting geheel en haast onherkenbaar veranderd blijkt te zijn maar zijn stem is nog dezelfde, of het timbre tenminste, van die ook ouder geworden stem, is hetzelfde gebleven en daaraan wordt hij herkend.

Herman van den Bergh heeft zijn eerste bundel na zijn terugkeer als dichter, na zovele omzwervingen en lotgevallen in de wereld der ervaringen, *Het litteken van Odysseus* genoemd. Er is iets gebleven, zegt hij, waaraan hij ook na jaren wordt herkend, en eigenlijk te bescheiden, noemt hij dat het litteken, maar het is natuurlijk meer. Ik ben overtuigd dat de oude dienares Eurycleia Odysseus al herkend had, aan een gebaar, aan een houding, een oogopslag, aan zijn stem, nog voor zij hem de voeten waste en het litteken ontwaarde, dat haar de zekerheid gaf van wat zij al wist: dat híj het was; dat hij het wàs! En dat het belangrijkste van deze geschiedenis voor dit geval is, dat toen het stof der jaren er werd afgewassen, het litteken weer begon te bloeden, hoe jarenoud het ook was. Maar voor deze aanvulling der homerische anecdote moet men alreeds afzien van Odysseus' terugkeer en zich wenden tot die van Orpheus, of denken aan de wedergeboorte van Phoenix.

Is hier een Phoenix uit zijn eigen as herrezen? Er is een studie toe nodig om de jongere bij de oudere poëzie, of de vroegere bij de latere, beter gezegd, te vergelijken. Er is niet meer, of toch wel maar op andere wijze het zwaar barokke, dat er de kracht en soms ook een gebrek van leek te zijn, in elk geval een essentieel kenmerk; niet in die mate meer het snel wisselende als van een met voortdurend wisselvallige lichtspelingen voortschietende bergbeek noch die wervelende sproeiing en sprankeling als boven een waterval die waaierende nevel van druppels, niet langer het zwoegende van tegelijk vruchtbare en vulkanische aarde, dat wat aan het spuiten van geysers en de erupties

van vulkanen deed denken, en toch veel dat met een veranderd bewustzijn aan die dichter doet blijven denken.

Wat is toegenomen, of erbij gekomen, dat is de wijsheid van de ouder wordende, de kennis van leven en dood, die hem zich de goden doet voorstellen uit hun eigen wereldscheppend vuur neerziend

in dezen schouwen afgrond, in het niets
van onze menselijke erbarmlijkheid
gebonden aan 't seizoen van een seconde
op dezen korrel spoelzand aan uw zee
die onz' aarde is, donkere, gemartelde:
hoe kunt ge ons zien in de bestiale nacht
waar al het licht slechts onze tranen zijn?

Hij spreekt van deze wereld

waar elkeen balling is in de afgrond van den tijd

en hem vervult een andere zorg, in het verleden aan den overmoedige, en klaroenenden dichter van aarde en elementen niet bekend, het vermoeden

stervensdroef
het wezenlijke niet te hebben aangeraakt.

Het gezicht op de wereld is ouder geworden maar er is ook een nieuw gezicht op de wereld ontstaan, dat alhaast van buiten die wereld afkomstig is, niet wereldvreemd maar wereldverloren, of de wereld bijna te boven 'abhanden gekommen" zoals het in een andere taal heet. De Rhodische metamorfose spreekt van het sprakeloos gewelf waar de mens van vernuft, van bezigheid de wereld zelf verloor, voortlevend in een wereld-afwezigheid die hem in staat stelt te zeggen

Het is schoon de fatale dingen te zien
in hun wegzijn uit ons lot,
alle rijken te schouwen tot
in een schemerdamp van nieuw licht, misschien.

Het is een diepgaande verandering die de dichter heeft doorgemaakt en die met enkele karakteristieken zelfs niet aan te duiden valt, al vindt men daar aanwijzingen voor, gaande in de richting van de levensdrift naar de levenslof, en al zou men, hoezeer ook teveel vereenvoudigend, kunnen zeggen dat het ons soms is of zijn dithyramben tot hymnen zijn geworden. De woorden zijn ontoereikend, maar er is sprake van een mystiek aanschouwen, paradoxaler gezegd, er is in zijn poëzie thans sprake van het sprakeloze, het zwijgen is nu aan het woord gekomen. Ook daar is misschien een langdurig zwijgen als dichter toe nodig ge-

weest, om genoeg stilte in zijn woorden te verzamelen. Die hem in staat stelt hoogtepunten van zijn ganse dichtoeuvre te bereiken als de grootse koraal waarmee de tweede bundel der vernieuwing besluit, het kosmische gedicht. Het blad, waar zich de aardse groeikracht met de levenswijsheid in heeft verenigd. *Kansen op een wrak** heet die bundel, geestig dubbelzinnig, onheilspellend en veelbelovend. Boven de paradox zich verheffend tot 's levens dubbele zin „dat niets smaak heeft dat dood niet heeft gezouten", als in het gedicht Aan mijzelf

Gekleed in noodweer en in koude zon
ben ik langs paden die geen ander kent
boven de zwartste wolken uitgestegen
heb ik langs paden die geen ander kent
de treden van mijn ouderdom beklommen
en hebben tegenslagen mij verhoogd.
Voor de eigen ogen die geen ander ziet
kan ik mijn zwijgen doen en rechtop staan
gekleed in noodweer en in koude zon.

De dichter L. Vroman

Dichten is een spreken van deze wereld, alsof het een andere was. Daarin moet misschien de verklaring van de 'duisterheid' van zoveel poëzie worden gezocht. Algemeen spreekt men van deze wereld alsof het déze is, alsof zij werkelijk zo is als zij zich aan ons voordoet. Maar hoe banaal ook in haar dagelijkse voorkomen en handelen, zó gewoon is de wereld niet. Zij verandert al zodra men gaat denken. Zij verandert onmiddellijk zodra men gaat dichten. Men maakt zich van het voorkomen der wereld los, en dat niet alleen, ook van het voorkomen der woorden, en nu begint de vreemde tocht in de voorstellingen en in de taal, die eveneens de gewone voorstellingen en begrippen verlaat. De oneindige verbazing is begonnen, ja het is bijna of de oneindigheid begonnen is. En in de wijze waarop men nu nog van de eindige dingen spreekt, is er al iets oneindigs. Op zijn minst het besef dat de wereld nog zoveel anders is dan wat men ziet en denkt, dat zij misschien een andere wereld is of van een andere wereld deel uitmaakt. Poëzie is daarvan de berichtgeving. En zeker de poëzie van L. Vroman. Van bundel tot

* Deze en andere bundels bij *Querido's* Uitg.mij, Amsterdam

bundel tekent zich dat in zijn verzen zo niet duidelijker in de gewone zin van het woord, dan toch steeds scherper af. In de Gedichten en de vroegere en latere, van 1946 en 1949, gaf hij zijn lezers het raadsel vaak nog in rationele termen op zoals in het gedicht van de verbazing over de wereld (Nacht) en dat van de verbazing over de taal als spiegel van de wereld (Voor wie dit leest). Of soms ook wel ging hij zich te buiten in een tomeloze fantasie, de ene keer als onnavolgbaar niet genoeg te bewonderen, de andere maal zo vèrgaand dat zij niet meer te volgen is, in beide gevallen echter altijd raadselachtig en boeiend. De bundel *Uit slaapwandelen* (1957) lijkt in sommige opzichten, of in sommige verzen die raadselachtigheid op de spits te drijven, maar in de verzen die bij volledige overgave eraan toegankelijk worden, blijkt dan de verbazing over de wereld bijna tastbaar in de taal verwerkelijkt, en anderzijds de fantasie verscherpt tot contouren die in een *andere* voorstellingswijze *duidelijker* zijn dan wat men gewoonlijk onder duidelijkheid pleegt te verstaan. Is dat eenmaal voor de lezer het geval, dan gaat hij met den dichter in die andere wereld die de keerzijde van deze is, steeds meer geloven, of eigenlijk wordt deze wereld een bundel mogelijkheden waaruit de dichter telkens een andere kiest, en hij doet dit zo suggestief dat hij ons doet gevoelen dat het toch alle mogelijkheden zijn van deze wereld die wij menen te kennen. Een oneindige bevreemding en vervreemding van deze wereld overkomt ons, zonder dat wij haar uit het oog of uit de gedachten verliezen.

De gespannen dagwereld ontspant zich in deze gedichten als tot slaapwandelen, en zijn gedichten zijn de wandelingen door een aldus geheel van voorkomen veranderde of in elk geval door een anders geziene wereld. Het verwonderlijke van het dichten is nu eenmaal dat er aan deze wereld en aan onze voorstelling ervan, dus aan onze bewustzijnsvorm wel géén ontkomen aan is, maar dat er in de wisselende voorstellingen van een tot het uiterste gespannen visionaire aandacht of van een tot het uiterste ontspannen lijdelijke fantasie tòch aan te ontkomen valt, zodanig alsof men *zichzelf* in een spiegel zag of zoals hier de dichter met een spiegel bezig aan zijn derde beeld dat zijn zelfportret moet worden en alsof men *de wereld* van een andere wereld uit ziet, als een maanlandschap op aarde, uit een denkbeeldig punt in de wereldruimte dat men met de hoogste vlucht die de fantasie of de verbeelding nemen kan betrokken heeft, als uit een raket van de geest ver boven de zintuigen uit waargenomen. Volstrekt ontkomen aan de wereld is dit toch weer niet, want de stoutste voorstel-

ling is nog aan het brein ontsprongen en hangt dus van het brein af, en men blijft zichzelve met zichzelve waarnemen. Wie zich uit dit kopjeduikelen om zichzelve heen niet tijdig weer opricht om te herademen, komt onherroepelijk om, of zijn gedicht mislukt op zijn minst.

Het tragisch besef hiervan heeft Vroman in de beste gevallen, en dat zijn er verscheidene, haast vele zelfs, *onder woorden* kunnen brengen. Hij is daarmee als dichter verwant met diepzeeduikers, kikvorsmannen, ballonvaarders en speleologen. Het blijft niet bij het tragisch zelfbesef dat zich afvraagt: hoe kijk ik als ik niet kijk, maar ik kijk tegelijk, een gedachtencirkel waaruit de mens evenmin komt als de aap door achter het spiegeltje om te kijken. Men maakt zich zijn eigen vicieuse cirkel, of zoals een Frans schrijver gezegd moet hebben: elke cirkel wordt vicieus als men deze koestert.

De dichter echter zoekt voorbij de taal de stilte, hij doet nog meer, daar is hij dichter voor, hij haalt de stilte naar de taal toe. Hij wacht gespannen op het woordeloze woord, op de 'laatste gedachte, vrij van de drang tot verstaanbaarheid'. Hij zoekt voeling met de aarde en met de elementen. In het allerlaatste moment wordt die vereenzelviging behaald

> hoor ik misschien eindelijk
> met verdwijnend oor
>
> één woord, ontrukt aan mijn mond,
> in grond uitgedrukt.

Het paradoxale van deze poëzie, die daarin op een geheel eigen en andere wijze enigszins aan Achterberg doet denken van wie hij dan weer in beeldvorm en uitdrukkingshabitus ten zeerste verschilt, is dat hij het leven in de taal zoekt op te lossen, dus het onmogelijke wil, zolang immers niet ook de taal zelf zich oplost en ophoudt te bestaan, waarmee ook het dichterschap zou ophouden te bestaan. Het vermetele en bewonderenswaardige van Vroman is, dat hij dicht aan de grenzen van de verstaanbaarheid, op de onwaarneembare waterscheiding van taal en stilte, als een 'inleiding tot een leegte' zoals een zijner vorige bundels heet, zijn taal equilibreert als op een vooruitstekende punt in zee.

De leegte vult zich in deze poëzie, waar zij niet om zichzelf gezocht wordt, met herinneringen die voor een deel obsessies worden. Zijn gedichten zijn dan gedaanten uit een verleden, of omgekeerd spiegelingen uit een toekomst, het worden herinneringsspoken of ver-

wachtingsschimmen, schijnsels daarvan. Soms zijn het de benauwendste nachtmerries uit de werkelijkste gruwelen van deze wereld die het leven niet meester blijft, keeltoesnoerende en bewustzijnbeknellende herinneringen, zo hevig voortbestaand dat hij alleen al om de oorlog die is geweést weigert ooit te geloven als men 'vrede' zegt, al kwam er een duif van honderd pond met een olijfboom in zijn klauwen

bij mijn oren met zijn mond
vol van koren zoete vrouwen,
vol van kirrende verhalen
hoe de oorlog is verdwenen
en herhaalt ze honderd malen:
alle malen zal ik wenen

want nog, nòg bestaat het scheurende geluid van toen, en de vuurzuil, en de keldermodder hoog opgespoten in de kamers der bewoning en der koestering en de vuurzuil, en de lucht eromheen 'behangen met levende delen van dode doch aardige mensen', en de eeuwlange stilte waarin in deze vuurzuil het kind nog de armpjes opheft. En de stem van vandaag zegt:

Mag ik niet vloeken als het vuur
van een stad sinds lang herbouwd,
voortrolt uit een kamermuur,
rondlaait en mij wakker houdt?

Visionair is de blik achterom, visionair de blik vooruit, of waarheen moet men zeggen? waar de dimensies van tijd en ruimte juist beginnen te wankelen en zich een uitzicht opent in wat oneindig of eeuwig heet zodat het witte papier een venster daarop wordt, maar ach, met de woorden der taal onherroepelijk weer dichtgeschreven als „met zware schilferige jalouzieën". Daarachter roept alleen nog een andere, een vogeltaal uit een andere wereld dan die der mensen, der 'vleesvoeters die stapvoets liegen'.

H. P. Plantenga

WOORD

Mijn woord springt bij U te water
En stort zich op de bodem van Uw ziel.
Diepzeewieren komen boven drijven
En vissen, verjaagd uit de donkerste lagen.

LEVEN

Dit zijn de tekenen van de naderende vloed:
De grauwe golven rijzen sterker op,
Het vuile schuim vliegt hoger in de lucht,
Het water woelt doldriftig in de grond.

Het legt voorzichtig op het eenzaam strand
Een nieuwe laag van zuiver zand,
Maar braakt ook krabben met gebroken scharen
Uit en zeesterren, de armen afgerukt,
Gespleten kwallen en vernielde vis.

Een schrale wind verjaagt het nieuwe land
En niets blijft dan het stinkende vergaan
Van zeedier-lijken op een kale kust.

B. Landheer

DE BETEKENIS VAN MAHATMA GANDHI[1])

Door de herdenking van Gandhi's sterfdag op 30 januari jongstleden, toen het tien jaar geleden was, dat hij vermoord werd, is de figuur van Gandhi opnieuw op de voorgrond gesteld. In het huidige bestel van India is de praktische invloed van Gandhi misschien verminderd, maar hij is tot een symbool geworden, niet alleen voor India, maar voor de mensheid in haar geheel.

Deze symbolische betekenis van Gandhi ligt misschien daarin, dat hij één van de weinige grote persoonlijkheden van onze tijd geweest is, die zich tot de mensheid in haar geheel richtten en deze mensheid zagen als bestaande uit individuën. Gandhi zag de individu als het doel van de maatschappij, in plaats van ideologische begrippen zoals vooruitgang, macht, economische ontwikkeling, etc. als het doel te stellen, waaraan de individu ondergeschikt gemaakt werd. Bovendien ontwikkelde zich het denken van Gandhi niet op theoretische, maar op praktische wijze, doordat hij zichzelf steeds concrete opgaven stelde: eerst de verbetering van het lot der Indiaërs in Zuid-Afrika; later het zelfbestuur van India en het herwinnen van — wat Gandhi aanvoelde — als de identiteit van India.

Gandhi's gehele instelling was op menselijke problemen gericht, en hij verwierp derhalve het idee een systeem ontwikkeld te hebben. Er was volgens hem geen „Gandhism", en hij meende, dat de eeuwige waarden van „waarheid" en „ahimsa" (abstinentie van geweld) slechts toegepast behoefden te worden op onze dagelijkse problemen. Deze begrippen, waarvan Gandhi meende, dat zij de filosofie van het oude India belichaamden, waren de enige nodige leidraad. Hij stelde de waarheid als doel voorop, maar dit doel kan alleen bereikt worden via het middel van „ahimsa". Middel en doel zijn organisch verbonden, en het is een zeer belangrijke en volkomen logische gedachte, dat een slecht middel nooit tot een goed ethisch doel kan leiden.

Gandhi was in de eerste plaats een sociaal hervormer; iemand, die

[1]) Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op de tekst van een lezing, gehouden in het kader van het „Studium Generale" aan de Economische Hogeschool te Rotterdam op 28 januari, terwijl deze tekst ook gedeeltelijk verscheen in de N.R.C. van 29 januari 1958.

een menselijk ideaal voor ogen had, en het was slechts uit noodzaak, dat hij zich ook op politiek en religieus terrein begaf.

Om de nadruk te leggen op deze essentieel geestelijke functie, trok hij zich reeds in 1934 uit het Congres terug, dat begon een meer zuiver politieke beweging te worden. Zijn bemoeiingen voor de afschaffing van de „untouchability", de verheffing van onderdrukte groepen, de verbetering in de status van vrouwen, waren voor hem ethische eerder dan politieke problemen.

De denkwijze van Ghandi was sterk beïnvloed door schrijvers, die hun idealisme ook in toepassing wilden brengen. In zijn studie-tijd te Londen, waar hij rechten „las", kwam hij onder de invloed van Henry David Thoreau, die passieve weerstand tegen de Amerikaanse regering gepredikt had om tot afschaffing van de slavernij te komen. Een verdere invloed was de filosofie van de Quakers, die leerden, dat ieder mens geleid wordt door de stem van het eigen innerlijk, die zelfs boven de Bijbel uitgaat.

In zijn Zuidafrikaanse tijd werd Gandhi een groot bewonderaar van John Ruskin's „Unto this last", en onder invloed van Ruskin veranderde hij zijn leven als advocaat en stadsbewoner in dat van iemand, die de eenvoud en ongecompliceerdheid van het platteland zocht. Ruskin's principe, dat het welzijn van de individu alleen mogelijk is op de basis van het welzijn van allen werd ook Gandhi's principe. Het idee, dat iedere soort werk voor de maatschappij belangrijk is, maar dat de basis ligt in landbouw en handwerk, paste geheel in Gandhi's denken.

Het idee van „non-violence" vond Gandhi bevestigd in Tolstoi's geschrift „The Kingdom of God is within you". Er was contact tussen deze twee mensen, en Tolstoi volgde Gandhi's strijd in Zuid-Afrika met belangstelling en sympathie. Zowel Tolstoi als Gandhi waren er van overtuigd, dat de waarden van „waarheid" en „non-violence" het zuiverst tot uitdrukking kwamen in het Christendom, maar de Westerse naties hadden — volgens deze denkers — de principes van het Christendom verlaten door hun gebruik van geweld en door hun streven naar macht en rijkdom.

Het Westen leed aan een dualisme, dat het innerlijk verzwakte en dat het als onoprecht deed verschijnen aan de volken, waarmede het in aanraking kwam. Gandhi kwam sterk onder de indruk van het Nieuwe Testament, en hij dacht erover Christen te worden. Hij gaf dit idee echter op, omdat hij meende, dat de wereldgodsdiensten soortgelijke

ethische waarden bevatten en slechts verschillen in hun uitdrukkingswijze.

„When once we rise from the grossness to which the flesh is prone into the liberty of the spirit, the view from the summit is identical for all", schreef Gandhi. En ook: „We have to climb the mountain by different paths, from the points where we happen to be, but that which we seek is the same". Gandhi was ook onder de invloed van Hindu geschriften, zoals de Bhayavad Gita, Tulsidas' Ramayana, de Isopanishad; Vivekananda's Raja Yoga en Patanjali's Yoga Sutra.

Gandhi zocht voornamelijk het menselijk-essentiële in de wereldgodsdiensten, en hij aarzelde nooit Hindu dogma's te verwerpen, als zij in strijd waren met zijn eigen innerlijke overtuiging.

De moeilijkheden, die Gandhi doormaakte, veranderden zijn principes in een levende filosofie; toen hij 19 was, werd hij door zijn eigen kaste uitgestoten, omdat hij in Engeland wilde studeren. In Engeland ondervond hij de eenzaamheid en isolatie van iemand van een andere huidskleur, terwijl zijn besluit als vegetariër en geheelonthouder te leven deze moeilijkheden slechts vergrootte. In Zuid-Afrika moest hij, behalve vernederingen, fysiek geweld ondergaan van blanken zowel als van zijn eigen landgenoten. Toen hij ernstig gewond werd door een Indiaër, verzocht hij telegrafisch de procureur-generaal geen vervolging in te willen stellen. De vasten, die Gandhi zichzelf oplegde als protest tegen onrecht, zijn voldoende bekend, evenals zijn uiterst sobere levenswijze.

De ontberingen, welke Gandhi doormaakte, en de moeilijkheden, die hij moest overwinnen, verschaften hem de wilskracht, nodig om een taak op zich te nemen, die van dag tot dag en van jaar tot jaar groeide. Ook het middel van passieve weerstand werd geboren uit de omstandigheden van het ogenblik, wat Gandhi ook zelf ingezien heeft. Dit morele wapen werkt nl. alleen, indien ook de tegenpartij toegankelijk is voor morele overwegingen. Uit de biografie van Gandhi, samengesteld in 8 delen door Tendulkhar, blijkt duidelijk, dat de Engelse ambtenaren niet doof waren voor morele argumenten, vooral wanneer zij in een juridisch kader geplaatst werden.

De Satyagraha-beweging („zielskracht" en passieve weerstand) in Zuid-Afrika en later in India had succes, omdat ook de officiële wereld achting voelde voor Gandhi's principes van „ahisma" en voor sociale verbeteringen, waarvan de noodzaak voor ieder weldenkend mens zichtbaar was. Zelfs Gandhi's verbitterde vijand generaal Smuts begon op de duur achting en vriendschap voor hem te voelen.

Zoals andere grote leiders had Gandhi direct contact met de noden van het volk, en hij was maar weinig geïnteresseerd in de bezwaren van „vested interests" en van professionele groepen. De machinerie van de wet had voor hem geen waarde, tenzij het een middel was tot sociale vooruitgang. Indien de wetten gebruikt werden voor een handige verdediging van bestaande toestanden of ter bestendiging van privileges, waren zij voor Gandhi ethisch negatief, en, ofschoon hij zelf eerst advocaat was, had hij weinig waardering voor dit beroep. Ook de medische wetenschap was voor hem dikwijls te veel een middel om de „status quo" te handhaven, en hij geloofde, dat een natuurlijke levenswijze en een gezonde maatschappij belangrijker waren dan het genezen van kwalen, die — althans gedeeltelijk — eerst door de maatschappij veroorzaakt worden.

Hij vond het onrechtvaardig, dat terwijl in Engeland zelf de afstand tussen hoge en lage inkomens aan het verminderen was, er in India mensen waren, die over 5000 x het gemiddelde inkomen beschikten. Zijn ideaal was een harmonische maatschappij, waar iedereen genoeg heeft, maar waar het sociale ideaal de nadruk legt op het hebben van weinig in plaats van veel behoeften. De armoede van India werd volgens hem voor een belangrijk deel veroorzaakt door de industrialisatie van Engeland, waardoor het handwerk in India vernietigd was. Gandhi zag als oplossing hiervoor niet de industrialisatie van India zelf — zoals tegenwoordig gedacht wordt — want de industrie was voor hem slechts een nieuwe vorm van slavernij. Zijn ideaal was niet een „high", maar een „low consumption economy", die zou voldoen aan de belangrijkste behoeften, maar de mens vrij zou laten voor de geestelijke taak, die Gandhi als belangrijker beschouwde.

Er dient echter op gewezen te worden, dat de snelle bevolkingstoename in India — van 206,1 miljoen in 1872 tot 352,8 miljoen in 1931 — ieder economisch systeem voor een zeer zware taak gesteld zou hebben, en het is twijfelachtig, of een gedecentraliseerde landbouw- en handwerkseconomie een dergelijke bevolkingstoewas zou kunnen verwerken. Zelfs een dergelijke economie zou bij misoogsten of overstromingen, zoals in India veel voorkwamen, althans over een effectief communicatie-systeem moeten beschikken, en dit eist reeds een zekere industrialisatie. Een ander belangrijk probleem is irrigatie, hetgeen een zeker surplus vereist, en de moeilijkheid van een „low level" economy is, dat het surplus benodigd voor werken van algemeen belang moeilijk bereikbaar is.

Gandhi's denken was nooit nationalistisch. Voor hem bestond alleen „good and bad government", en „bad government" kwam evenzeer voor in gebieden, die door Indiaërs bestuurd werden.

„If I have the power, I should resist the tyranny of Indian princes just as much as that of the English. By patriotism I mean the welfare of the whole people, and if I could secure it at the hands of the English, I should bow down my head to them. If any Englishman dedicated his life to securing the freedom of India, resisting tyranny and serving the land, I should welcome that Englishman as an Indian."

Met andere woorden, de definitie, die Gandhi gaf van „good government" was, dat het de regering is, die gericht is op het „welzijn" van het hele volk. Toch wijkt zijn denken sterk af van het denken van de Westerse „social welfare state", omdat hij slechts een matig ontwikkelde, in plaats van een hoog-ontwikkelde economie als ideaal zag. Dit komt het duidelijkst tot uiting in het idee van „vooruitgang", zoals Gandhi dit zag. Gandhi maakte een onderscheid tussen economische en werkelijke vooruitgang. Werkelijke vooruitgang was morele vooruitgang, nl. vooruitgang in het streven naar waarheid door naastenliefde en „non-violence". Materiële vooruitgang kan bijdragen tot morele vooruitgang, maar het kan ook leiden tot moreel verval. Pauperisme was in zijn ogen de weg tot moreel verval en daarom was een zekere materiële welvaart noodzakelijk, niet als doel, maar als middel. Zodra het ideaal van redelijke behoeften-bevrediging bereikt was, werd materiële vooruitgang boven deze grens moreel schadelijk. Een idee, waarmede onze voorouders het veelal eens waren. Gandhi's test voor het functioneren van een maatschappij was niet het aantal miljonairs of een hoge levensstandaard, maar afwezigheid van armoede: voldoende voedsel, kleding en behuizing.

Gandhi's idee was ook in tegenstelling met het ideaal van „the greatest happiness of the greatest number" van de utiliteitsfilosofie. Zijn definitie was „reasonable happiness of all": zolang het ook maar één individu ontbrak aan het essentiële was de maatschappij niet gezond.

Gandhi maakte geen onderscheid tussen ethiek en economie. De economie, apart gezien en als een doel op zichzelf, was voor hem onmogelijk. De economie werkte of ten gunste of ten nadele van „moral progress".

Deze theorie was voor Gandhi volkomen logisch, omdat hij het doel van het leven als geestelijk zag en niet als materieel. De mens was

voor hem een geestelijk wezen, dat alleen aan zijn bestemming kan voldoen door zich aan geestelijke opgaven te wijden. De mens te zien als een wezen, dat alleen materiële behoeften heeft, was voor Gandhi ondenkbaar: geestelijk nihilisme was voor hem erger dan materiële ondergang.

De volgende uitlating is typisch voor deze denkwijze: „You cannot serve God and Mammon is an economic truth of the highest value. We have to make our choice. Western nations are groaning under the heels of the monster God of materialism. Their moral growth has become stunted. They today measure their progress in pounds, shillings and pence. American wealth has become the standard. She is the envy of other nations. I have heard many of our countrymen say that we will gain American wealth but avoid its methods. I venture to suggest that such an attempt, if it were made, is foredoomed to failure. We cannot be wise, temporate and furious in the same moment. I would have our leaders to teach us to be morally supreme in the World."

Het is ontegenzeggelijk, dat er een zekere logica in dergelijke uitingen ligt. Indien men de taak van de mens als een geestelijke beschouwt, kan men het streven naar uitsluitend materiële welvaart vanzelfsprekend niet als belangrijk aanzien. Toch ligt in de ideologie van de hoge levensstandaard hetzelfde opgesloten: indien de mens rijkelijk in zijn behoeften kan voorzien, zullen de materiële middelen hiertoe vanzelf minder belangrijk worden. Het verschil in doel is misschien minder groot dan Gandhi dacht, want ook de idealen van het Westen zijn uiteindelijk niet zuiver materialistisch. De vraag is echter, of de weg van Gandhi eerder tot het resultaat leidt dan de omweg, die het Westen volgt, en die nu door de landen van Azië met grote energie gepropageerd wordt.

Geen econoom kan ontkennen, dat het uiteindelijke doel van economische produktie ligt in menselijke behoeftenbevrediging. De economie als middel om macht over anderen te verwerven is van korte duur, want vroeger of later zullen de anderen zich dezelfde methode eigen maken en trachten de macht, die over hen uitgeoefend wordt, te breken. De mens accepteert leiding, maar hij accepteert geen macht; hij heeft zelfs de mogelijkheid de dood te verkiezen boven zich te onderwerpen aan een macht, die hij als negatief voelt.

De economie als machtsfactor is derhalve evenzeer tot ondergang gedoemd als de heerschappij van het zwaard. Maar indien uiteindelijk de economie overblijft als het systeem voor de behoeften-bevrediging

van de mensheid, dan komt de probleemstelling van Gandhi weer opnieuw voor de dag: de mens als „homo faber" of de mens als geestelijk wezen.

Laten wij niet trachten als profeet op te treden, maar laten wij Gandhi dankbaar zijn, dat hij het probleem zo duidelijk gesteld heeft. Hij heeft de mensheid hiermede een groten dienst bewezen, en hij zou zelf ongetwijfeld bereid geweest zijn om te zeggen, dat het uiteindelijk de individu is, die tot een scherper bewustzijn van zijn eigen behoeftenstructuur zal komen. Dat deze behoeften-structuur niet uitsluitend materieel is, is ons allen welbekend: wij zoeken allen in de eerste plaats een zeker psychisch welzijn, waarvan wij zelf niet alle aspecten kunnen formuleren, maar het is wel zeker, dat de mens dit psychisch welzijn het meest nabijkomt, indien de taak, die hem gesteld is, conform is aan een normaal krachtverbruik. Te veel is even schadelijk als te weinig, en deze formulering geldt evenzeer van de ethische kant als van de zijde van energie-verbruik. De mens kan, geheel modern, ook gezien worden als een „equation between energy spent and energy received", maar helaas is ons deze „equation" nog onvoldoende bekend.

Maar laten wij terugkeren naar Gandhi en naar zijn strijd tegen het verkeerde, valse of onrechtvaardige, dat hij ontmoette. Een hoge Engelse ambtenaar zei eens van Gandhi: „Mr. Gandhi is an idealist who seeks out evil in order to combat it." En Gandhi's aanvalswijze was direct: indien er een epidemie uitbrak, legde hij zichzelf de zwaarste en meest gevaarvolle taak op. Geen werkzaamheid was hem te lang of te onbelangrijk: wat het meest nodige was, was voor hem het belangrijkste. Hij improviseerde, hij maakte fouten, hij herstelde zich, maar steeds was hem het zuiver menselijke doel helder voor ogen.

Het spinnewiel was voor Gandhi het symbool van de economische onafhankelijkheid van India en van de terugkeer naar een gezonde economie, die op eigen krachten kon drijven. De idealen van Gandhi herinneren soms sterk aan een soort van primitief communisme, dat men ook in het vroegere Christendom vindt: zijn ideale gemeenschap is „composed of innumerable villages" where life will be „an oceanic circle whose center will be the individual... till at last the whole becomes one life composed of individuals never aggressive in their arrogance, but ever humble, sharing the majesty of the oceanic circle of which they are integral units. The outermost circumference will not wield power to crash the inner circle but will give strength to all within and derive its own strength from the centre."

Gandhi zag dus het leven, en ook het economische leven, als een gesloten kringloop, een idee, dat op een veel gecompliceerdere wijze nu ook gezien wordt als uitdrukking gevende aan één van de belangrijkste problemen, die wij zullen moeten oplossen. Het leven te zien als een proces van voortgezette economische expansie is een absurditeit, omdat deze expansie, deze vooruitgang tenslotte een doel moet hebben, dat nergens anders te vinden is dan in het individu. Het idee, dat de materiële behoeften van de individu zich steeds uit zullen breiden is onrealistisch: de structuur van de mens zelf bevat een soort van „law of diminishing returns" en produktie boven het peil van een redelijke behoeften-bevrediging is even schadelijk als armoede en gebrek. Het feit, dat wij de toestand van een normale produktie in de wereld nog lang niet bereikt hebben, schept de optische illusie van een zich regelmatig voortzettende expansie. Het feit, dat er geen gecoördineerde wereldproduktie bestaat, maar dat dit proces plaats vindt via concurrerende machtsgroepen van ideologisch-verbonden staten maakt het nog moeilijker de doelstelling van de economie te zien, aangezien „machts-" en „verbruikerseconomie" door elkaar heen lopen.

Het grote belang van het denken van Gandhi ligt in het feit, dat zijn redenering uitgaat van het individu en dat hij de vraag van de bestemming of van het geluk van het individu als de kernvraag ziet. Dit is dus het tegenovergestelde van de deterministische opvattingen, die in onze maatschappij heersen, en waar de meningen van de sterkst georganiseerde groepen als de meningen van het geheel gelden, terwijl het individu als zodanig niet langer in aanmerking genomen wordt. Er zijn echter in het begrip van de „welfare state" facetten, die aan Gandhi herinneren, maar men moet niet vergeten, dat de bestaande „welfare states" subgroepen vormen van de Westerse beschaving, die opgebouwd is op een expansionistische economie.

Volgens Gandhi moest het leven eerst sterk vereenvoudigd worden om het individu gelegenheid te geven tot een heroriëntatie te komen. Dit idee was mogelijk in een India, dat zich in een overgangsperiode bevond en dat in economische boycot, passieve weerstand, etc. een middel zag om de politieke onafhankelijkheid te verkrijgen. In andere gevallen bestaat er weinig of geen mogelijkheid de sociale complexiteit te verminderen, en, over het algemeen gesproken, vertoont onze sociale ontwikkeling steeds meer gecompliceerde vormen, ofschoon hieruit niet af te leiden is, dat deze tendentie noodzakelijkerwijze permanent is.

Gandhi propageerde de hervorming van de economie door tweeërlei

middelen: een herverdeling van individuele rijkdom, en een verandering van de economische structuur. Zijn idee van herverdeling der rijkdom heeft in India gedeeltelijk succes gehad door het vrijwillig afstaan van land, waarvoor een speciale organisatie bestaat. Verder was Gandhi een voorstander van het idee, dat ook in de Christelijke sociaalfilosofie bestaat, nl. het beschouwen van vermogen als een sociale verantwoordelijkheid, te gebruiken voor het nut van de gemeenschap, maar niet voor particulier verbruik. Sociaal aanzien behoort volgens Gandhi alleen betoond te worden aan hen, die sober leven, een idee, waarvan hij ten onrechte meende dat het in het Westen onbekend was.

Wij zouden verder kunnen gaan met een beschrijving van de vereenvoudigde, geägriculturiseerde en gedecentraliseerde economie, die Gandhi beschreef en waarmede hij zich dus een voorstander toonde van het diametraal tegengestelde, van wat het Westen voorzweeft en van wat op het ogenblik het doel vormt van de meest machtige landen ter wereld, nl. urbanisatie, industrialisatie en centralisatie.

Wij moeten dankbaar zijn, dat Gandhi het probleem duidelijk gesteld heeft. Wij moeten echter ook zien, dat zijn ideaal gedeeltelijk succes had, omdat het paste in het kader van India's strijd om onafhankelijkheid. Gandhi's ethische idealen, zijn principe van „non-violence" zijn grote waarheidsliefde en oprechtheid gaven aan deze strijd iets edelers en iets van meer blijvende waarde dan een strijd van politieke onafhankelijkheid heeft, indien deze strijd niet gedragen wordt door algemeen menselijke idealen.

De Franse revolutie, de Russische revolutie en de vrijheidsstrijd van India hebben een betekenis gehad, die ver uitgaat over de grenzen van de betreffende landen. Ieder van deze bewegingen formuleerde een bepaald „mens-beeld" — misschien geldt dit ook voor de Amerikaanse vrijheidsstrijd — en het is van belang de vraag te stellen, in hoeverre het „mens-beeld" van Gandhi verschilt van de andere filosofieën of ideologieën, die onze wereld beheersen en verdelen.

India — het vrije India — ziet zichzelf als de verdedigster van de „middle way" en van een ethische levenshouding, terwijl zij de ideologiën van Oost zowel als West beschouwt als te zeer gericht op materiële en politieke macht. Deze rol van India is voor een belangrijk deel de nalatenschap van Gandhi, die zich zelf zag als iemand, die alleen de reeds bestaande principes uit India's oude cultuur naar voren bracht.

Het „mens-beeld" van Gandhi is aantrekkelijk, omdat het opnieuw de individu op de voorgrond stelde. Gandhi zag de mens als een gees-

telijk wezen, dat zich slechts kan ontplooien, indien zijn materiële behoeften hem noch gevangen houden door te gecompliceerde arbeidsprocessen, noch hem degraderen door armoede en gebrek. Hij maakte de oer-oude indeling tussen het noodzakelijke, het nuttige en het aangename, en wilde slechts aan de eerste categorie een vol bestaansrecht inruimen.

Indien wij echter deze redenering, die haar waarde heeft, volgen, komen wij toch tot de moeilijkheid, dat het geenszins eenvoudig is deze begrippen toe te passen op de zeer gecompliceerde sociale groepen, waaruit onze wereld nu bestaat.

Gandhi zelf zou de eerste geweest zijn om toe te geven, dat men moet uitgaan van het bestaande. De behoeften-structuur van de meest gecompliceerde sociale groepen, die onze wereld kent, zoals de Verenigde Staten en de Sowjet Unie, kan niet gezien worden als herleidbaar tot een keuze of een vrije wilsuiting van de individu. De maatschappij is onderhevig aan een groeiproces, dat de mensheid voor het probleem plaatst met steeds groeiende groepen te moeten rekenen. Dat groeiproces is noch gecoördineerd, noch onderworpen aan de menselijke wil, zelfs niet aan die van leidende groepen, die misschien aan deze groeiprocessen richting kunnen geven, maar die geen contrôle hebben over het sociale groeiproces als zodanig. Contrôle-groepen kunnen tot op zekere hoogte remmend of stimulerend op groei-processen werken, maar zij zijn niet de oorzaak ervan.

De zelfstandige individu, zowel als de mensheid in haar geheel zijn abstracte begrippen. De realiteit bestaat uit als staten of combinaties van staten georganiseerde groepen, die ontwikkeling geheel van hun eigen standpunt beschouwen.

De ontwikkeling van land A is niet een proces, dat alleen van land A afhangt, maar ook van de landen B, C, D, etc., die een druk op A uitoefenen, of de druk van A ondergaan.

De sociale structuur van een land is de resultante van krachten, die van het land komen en van krachten, die er van buiten op werken.

Jefferson, zoals Gandhi, zag als ideaal voor Amerika een eenvoudige, welvarende, op landbouw gebaseerde maatschappij. In werkelijkheid werd Amerika een land van urbanisatie en industrialisatie. In dit geval was het zeker niet een druk van buiten, die dit veroorzaakte, maar het vrije spel van maatschappelijke krachten, waardoor economische macht het meest begeerde goed werd, dat door allen werd nagestreefd. Indien een dergelijk systeem zich eenmaal ontwikkelt, krijgt

het een soort van eigen ontwikkeling, waarin de directe rol van wensen en gedachten van het individu geringer wordt. Het is, zoals de Amerikanen zelf zeggen, „a machine", waaraan de enkeling zich aan moet passen.

Met groeiende macht wordt de positie van een land steeds minder bepaald door zuiver binnenlandse krachten, maar meer en meer door de noodzaak, of althans vermeende noodzaak, verworven macht te handhaven of uit te breiden.

Een land, dat zijn economische structuur geheel richtte op een redelijke behoeften-structuur van zijn inwoners zou aan macht inboeten.

Daarom had Gandhi tenslotte volkomen gelijk, toen hij het zo stelde, dat alle tussen-menselijke betrekkingen ethische betrekkingen zijn.

Of men de betrekkingen tussen twee individuën neemt of tussen de superstaten van onze moderne wereld, het probleem blijft hetzelfde. Indien Robinson Crusoe zijn eiland had moeten delen met een andere schipbreukeling, zou hij, indien hij slechts aan macht gedacht had, zich voor hetzelfde probleem geplaatst hebben gezien als sociale groepen, die naar macht streven zonder respect voor het levensrecht van anderen.

Onze moderne wereld tracht aan dit dilemma te ontkomen door het te doen voorkomen alsof een op macht gerichte economie tegelijkertijd de beste verbruikseconomie vormt. Zonder een aanhanger van de eenvouds-economie van Gandhi te zijn, zou men dit toch met goed recht kunnen betwijfelen. Het is in ieder geval een probleem, dat gesteld dient te worden, nl. in hoeverre de moderne geürbaniseerde en gemechaniseerde economie voldoet aan de behoeften-structuur van de individu.

Maar het is volkomen nutteloos deze vraag te stellen, zolang macht het alfa en omega van de betrekkingen tussen de naties is. Het idee, dat men tussen-menselijke problemen juridisch op kan lossen, is eveneens een fictie; zij kunnen alleen opgelost worden op een ethische basis.

In dit opzicht had Gandhi volkomen gelijk, maar was ook zijn opvatting juist, dat een ethische gedragslijn alleen mogelijk is in een eenvouds-economie. Deze conclusie lijkt minder noodzakelijk. Het belangrijke punt is de economie te zien als instrument voor de behoeften-bevrediging van de mensheid in haar geheel. Of deze materiële behoeften dan als eenvoudig of gecompliceerd gezien worden is minder belangrijk dan het duidelijke bewustzijn, dat de verbruikerseconomie te scheiden valt van de machtseconomie.

De machtseconomie, die tot de meest onheilsvolle gevolgen kan leiden, kent geen grenzen; de verbruikerseconomie wel, al liggen die grenzen dan in een nog verre toekomst.

De leer van zich steeds versnellende economische expansie is de gemaskeerde leer van de machtseconomie; de verbruikerseconomie kan zich tevreden stellen met een inhalen van achterstanden, een betere verdeling en het begrip van de economie als uiteindelijk een „closed circuit" tussen produktie en verbruik. Deze tweede leer houdt ook in een eerlijke erkenning van de begrensdheid van onze materiële behoeften: de noodzakelijke behoeften vinden van zelf hun grens terwijl ook de secondaire behoeften zeker niet ad infinitum te vermeerderen zijn.

De keuze tussen deze twee opvattingen van de economie is een ethische. Voor een groot deel had Gandhi dus gelijk met zijn opvattingen, zelfs indien wij zijn idee van de „eenvouds-economie" als bepaald kunnen voelen door meer tijdelijke omstandigheden, zoals de noodzaak voor India zich aan economische dominatie te onttrekken in de periode van haar onafhankelijkheidsstrijd.

Tijdelijk bepaald was misschien ook het idee, dat een eenvoudige levenswijze een volk, dat in een politiek-morele strijd gewikkeld is, nader bijeenbrengt, terwijl wij ook niet dienen te vergeten, dat de levensstandaard, die Gandhi als ideaal formuleerde een grote stap voorwaarts betekende voor de vele miljoenen in India, die beneden het existentie-minimum leefden.

De betekenis van Gandhi was echter universeel: zij gaat uit boven de grote rol, die hij in India en in haar vrijheidsstrijd speelde. Deze betekenis ligt in zijn grote waarheidsliefde en in zijn streven, alles wat de mens betreft vanuit menselijk standpunt te bezien. Hij wees alle dogmatisch denken af, en dogmatisch denken is evenzeer mogelijk op economisch of politiek gebied als op godsdienstig terrein.

Gandhi was een creatief mens, door wie de wereld emotioneel beleefd werd en die de „small inner voice" volgde zonder zich om de mening van anderen te bekommeren. Geluk was voor hem evenals voor Sokrates, „eudaimonie", het volgen van het dictaat van de eigen geest, die de eigen natuur weerspiegelt. Hij was daardoor een volledig mens, niet iemand, die half gedreven wordt door de wil van anderen, half door zijn eigen wil...

Indien meer mensen deze regel volgden, zou men waarschijnlijk een sterke vermindering zien in de uitwassen, waaronder de moderne beschaving lijdt en die veroorzaakt wordt door de angst van mens voor

mens, niet door deterministische factoren, die buiten de mens zelf liggen. Deze angst kan slechts overwonnen worden door de mens zelf, door een evenwichtiger houding t.o.z. van natuur en medemens. Het is de mens niet gegeven de natuur te beheersen, noch die van zijn natuurlijke omgeving, noch die van zijn medemens. Druk veroorzaakt tegendruk, en wij kunnen dus bestaande spanningen slechts verminderen door de druk te verminderen, die wij op anderen uitoefenen. Waarom zouden wij moeten verwachten, dat het altijd de „anderen" zijn, die eerst de druk veranderen? De grootste zedelijke en morele kracht gaat uit van hen, die meer geven dan zij ontvangen. Dit geldt voor volken evenzeer als voor individuen.

Indien men de dingen eerlijk ziet, zijn zij eenvoudig genoeg. Men geeft, indien men geeft om te helpen, maar niet indien men geeft met het idee latere commerciële of politieke voordelen te zullen verwerven. Er is een onderscheid tussen een gift en een „investment", en ofschoon beide hun plaats in het leven hebben is het onderscheid voor ieder zichtbaar.

Het is evenzeer een drogreden aan te nemen, dat sociale ontwikkeling de mensen gelijk maakt. Integendeel, sociale ontwikkeling betekent grotere gecompliceerdheid, die echter weer gedeeltelijk, maar ook slechts gedeeltelijk, gecompenseerd kan worden door een rechtvaardige verdeling van de wereldproduktie. Wij gaan echter geen wereld tegemoet, die egalitair zal zijn, maar wij kunnen wel een rechtvaardige en menselijke wereld tegemoetgaan. Ook dit dient duidelijk gezien te worden om de valse illusies te verdrijven, die onze maatschappij vertroebelen.

Het menselijke lot wordt voor een belangrijk deel bepaald door de eigenschappen van de mens zelf.

Slechts indien we sympathie hebben voor onze medemensen, al onze medemensen, de „outcasts" zowel als de succesvollen onder ons, kan onze maatschappij functioneren.

Dit is de betekenis van de boodschap van Gandhi, over wie Albert Einstein het volgende schreef:

„A leader of his people, unsupported by any outward authority; a politician whose success rests not upon craft nor mastery of technical devices, but simply on the convincing power of his personality; a victorious fighter who has always scorned the use of force; a man of wisdom and humility, armed with resolve and inflexible consistency, who has devoted all his strength to the uplifting of his people and the

betterment of their lot; a man who has confronted the brutality of Europe with the dignity of the simple human being, and thus at all times superior. Generations to come, it may be, will scarce believe that such a one as this ever in flesh and blood walked upon this earth."

O. Noordenbos

HET ALGERIJNSE DRAMA

Onder deze titel heeft de in Frankrijk wonende C. de Groot in de nummers dec. 1957 en jan. 1958 een artikel geschreven in het maandblad „Te Elfder Ure", het orgaan van de verdedigers van een 'open katholicisme'. Met artikel verdient onze aandacht om zijn moedige analyse van een drama dat voor Frankrijk en daarmee voor Europa en zijn verhouding tot de mohammedaanse wereld van vèrstrekkende gevolgen zijn. De schrijver toont eerst aan hoe stelselmatig en fataal de Franse volksvertegenwoordiging en de regering het probleem Algerije hebben onderschat, als men bedenkt dat zelfs Mendès-France, die zijn opinie later heeft herzien, in 1954 van de Algerijnse opstand nog sprak als van een daad van terrorisme, gepleegd door een groepje fanatici.

Al is Algerije, dat geen koloniaal gebied is, niet te vergelijken met de vroegere protectoraten Tunis en Marokko, toch vormt het miljoen Fransen in Algerije, dat 9 miljoen Mohammedaanse Algerijnen telt, een minderheid die volgens demografische berekeningen over twintig jaar, op de 18 miljoen Algerijnen die er dan zullen zijn, vergelijkenderwijs nog geringer zal zijn; het verzet tegen een te Parijs gecentraliseerd politiek gezag zal daarom slechts kunnen toenemen.

Van de economische en sociale achtergrond van het Algerijnse drama is men zich in Frankrijk in het geheel niet bewust en de daarover verschijnende publikaties worden doodgezwegen. Om Algerije uit zijn diepe maatschappelijke ellende op te heffen, zou het Franse volk zich enorme offers moeten getroosten, maar de regering verkondigt het Franse volk daarentegen dat het verlies van Algerije de Franse industrie de genadeslag toebrengen, een grote werkloosheid veroorzaken en het levenspeil van het Franse volk geweldig naar beneden drukken zou.

Interessant is 'schrijvers beschouwing over het belangrijkste motief dat meer dan een kruideniersmentaliteit de Franse politiek in Algerije bepaalt. De Fransen leven nl. meer dan enig ander volk met hun historie, zij identificeren zich ermee. David Schoenbrun, auteur van *As Franse goes* zegt ergens: 'Frankrijk is het land van het levende verleden, waar niets wordt vergeten en waar weinig tot lering strekt'. Dit leven in het verleden belet hen de historische ontwikkeling waar

te nemen die zich onder hun ogen voltrekt. Men zegt: er heeft nooit een Algerijnse staat bestaan en dus zal die ook niet kunnen ontstaan.

Dat Algerije echter een onderdeel van de ondeelbare Republiek zou zijn acht schrijver een zuiver juridische constructie, omdat de Algerijnse mohamedanen nooit iets hebben gekend van een rechtsgelijkheid als de erkende Franse staatsburgers. Slechts 75 000 hebben stemrecht. Het opgeven van Algerije heeft aan de andere kant echter het vèrstrekkende gevolg dat het gehele Franse Equatoriaal- en Westafrikaanse gebied gevaar loopt en daarmee zou Frankrijk zijn plaats van grote mogendheid verliezen. Daar komen bovendien nog de bodemschatten van de Sahara bij. De enige oplossing van het Afrikaanse vraagstuk zou dan ook een Frans-Noordafrikaanse volkengemeenschap zijn. Anders zal de Franse toekomstdroom van de industriële exploitatie van de Sahara een luchtspiegeling blijken te zijn.

Een noodlottige factor in Frankrijk is het vernederde en verbitterde nationalisme. De capitulatie voor de legers van Hitler, die niet voldoende door de strijd van De Gaulle is gecompenseerd, de hopeloze oorlog in Indo-China met de debacle van Dien-Bien-Phoe, de afgedwongen onafhankelijkheid van Tunis en Marokko, waar de in Indo-China gemaakte fouten prompt werden herhaald, betekenen een reeks van politieke en militaire nederlagen voor Frankrijk. Voor elk volk moeilijk te verteren, zijn zij inzonderheid voor een volk dat zo vervuld is met de glorie van zijn historie, innerlijk onaanvaardbaar. Algerije wordt nu het laatste bolwerk, het symbool en het keerpunt in de geschiedenis, zoals in de Eerste Wereldoorlog de taxi's van Parijs generaal Foch in staat hebben gesteld een beslissend moment te scheppen.

Dit beslissende moment, maakt de schrijver ons duidelijk, heeft Guy Mollet zich echter laten ontgaan toen hij, na de verkiezingen in 1954 met een kleine overwinning aan de regering gekomen, met zijn verkiezingsbeloften naar Algerije ging om een politiek van verzoening in te luiden en zich daar volkomen van zijn stuk heeft laten brengen door een goed geënsceneerde rel 'die de minstens passieve instemming had van de plaatselijke autoriteiten'. Een bombardement van tomaten en aardkluiten en het vertrappen van een door hem gelegde krans hebben hem zijn beloften doen vergeten en overstappen naar het middel van militaire pacificatie waarbij het middel tot doel is geworden en het 'nationaal-Mollettisme" is ontstaan, 'een vreemde combinatie van socialistische, nationalistische en typisch negentiende-eeuws aandoende staatkundige opvattingen'. De schrijver spreekt hier van een 'waanzinnige ideologie' geworteld in het ressentiment.

Hier ziet hij ook de verklaring voor 'het vooral door de Franse regering ontketende Egyptische avontuur', een der 'meest deastreuze ondernemingen die het naoorlogse Europa heeft gekend', en hij acht het kenmerkend dat, anders dan in Engeland, zij pas op kritiek is gestuit toen de opzet mislukt was. Paul Reynaud heeft hierover de sarcastische opmerking gemaakt dat de verantwoordelijke staatslieden in Engeland en Frankrijk blijkbaar in de waan verkeerden nog te leven in de tijd van de Krim-oorlog. Maar ook in Nederland vond deze veldtocht verdedigers.

De schrijver memoreert de verdeeldheid onder de katholieken in Frankrijk evenals onder de rest van de bevolking. Tegenover een linkervleugel waartoe François Mauriac e.a. behoren, staat een rechtervleugel waarvan o.a. de bekende existentialist Gabriel Marcel deel uitmaakt, door wie de Franse strijd in Algerije op één lijn wordt geplaatst met de veldslag van Karel Martel tegen de Moren bij Poitiers!

De schrijver bespreekt ook uitvoerig de morele kant van de pacificatie, de folteringen, terechtstellingen zonder vorm van proces, de spoorloze verdwijningen van politieke tegenstanders, vergeldingsmaatregelen tegen onschuldigen enz. die met alle goede wil tot begrip niet anders dan maar al te duidelijk herinneren aan de afschuwelijke feiten die tijdens en na de oorlog aan het licht zijn gekomen.

Zijn conclusie spreekt hij uit in een citaat ontleend aan het bovengenoemde boek *As Franse goes,* waarin o.a. dit gezegd wordt: 'wettelijk en moreel hebben de Franse aanspraken op de Sahara meer waarde dan die van zijn rivalen, maar ook zij zullen teloor gaan, wanneer de Algerijnse oorlog nog lang duurt. Trachtend zich vast te klampen aan te veel dingen, loopt Frankrijk het risico alles te verliezen. En Afrika kan het kerkhof worden, zo goed van de republiek als van de Franse Unie'.

Wanneer dit artikel met enige uitvoerigheid is weergegeven, dan is het hierom, omdat het drama van Algerije geen alleenstaand feit, maar een bijzonder kras voorbeeld is van een volslagen gefixeerdheid door de eigen historie en de eigen belangen die men meent te beschermen. In het voorbeeld van Frankrijk waarvan de schrijver van het artikel zegt dat men hoopte, dat het na de oorlrog de leiding zou nemen van een verenigd Europa, weerspiegelt zich een algemener houding, die van een Europa dat telkens tekort schiet in begrip van de eigentijdse historie. Ook in Nederland waar men het Frans-Engelse optreden, zo al niet billijkte, dan toch wel heel goed 'begreep'. Het

werd tijd dat die verdoemelijke man Nasser eens mores geleerd werd en in ieder geval was de verontwaardiging groot tegen hen die dit optreden tegelijk met het neerslaan van de opstand der Hongaren door de Russen durfden te veroordelen.

Wie iets verder zag dan zijn anti-communistische neus lang was, begreep wat de schrijver van bovengenoemd artikel de desastreuze gevolgen noemt van dit Frans-Engelse optreden in de niet-Europese wereld. Maar ook Mauriac c.s. waren destijds en nu in de ogen van hun kortzichtige tegenstanders nauwelijks meer dan landverraders.

Dat Algerije een spiegel is voor alle andere Europese landen die hun koloniaal verleden niet of alleen maar in theorie kunnen opgeven, waar zij lang en gespannen in moesten kijken, wordt ons met de dag duidelijker, nu de Franse regering zich ook achter de ergste militaire uitwassen stelt als het bombardement op Sakiet zonder blijkbaar enige last te hebben van de herinnering aan Oradour.

Voor mij blijft het ook nog steeds onbegrijpelijk dat de Europese staatslieden en krantenschrijvers die ons uitentreuren het communistisch gevaar voorhouden, niet inzien dat Europa maar doorgaat met voedsel te geven aan communistische propaganda, wanneer zijn politiek haar slachtoffers met de dag gevoeliger maakt voor toenadering tot het communistische blok. Wie speelt wie in de kaart?

A. A. Prins

REPLIEK

Het zou niet op mijn weg gelegen hebben de Redactie van „De Nieuwe Stem" nogmaals om plaatsruimte te vragen. In het Onderschrift van Professor Kamerbeek bij mijn artikel „Klassieke Opvoeding in Gevaar?" (Nieuwe Stem, februari 1958) wordt echter een probleem gesteld dat een wijder strekking heeft, en hierover zou ik gaarne een enkele opmerking maken. Professor Kamerbeek zegt daar: „De enige weg, die tot begrip van grote schrijvers en denkers kan voeren (voor de dichters geldt dit a fortiori) is de oorspronkelijke tekst zelf", en in het slot stelt hij mij zijnerzijds de gewetensvraag hoe ik het mogelijk acht „dat een filoloog, die niet behoorlijk Grieks kent, waarlijk doordringt in Milton, Shelley of Browning?".

Op deze vragen wil ik gaarne nader ingaan. Indien een denker of schrijver werkelijk groot is, is dit zo omdat zijn gedachten een universele waarde bezitten, die onafhankelijk is van de taal waarin zij zijn uitgedrukt. Ik weet natuurlijk wel dat de taal mede bepalend is voor het denken, maar het is toch ook weer niet zo dat het aan een bepaalde taal gebonden is. De gedachten zijn vatbaar voor uitdrukking in een ander uitdrukkingsmiddel. Vandaar dat een goede vertaling wel degelijk in staat is deze adequaat weer te geven. Ik besef dat de vertaling direct problemen van interpretatie meebrengt, maar die problemen liggen in het oorspronkelijk, en kunnen door de vertaler worden toegelicht. De vraag is nu of iemand, die het Gymnasium alpha verlaat, voldoende Grieks kent om in staat te zijn een Griekse tekst kritisch te beoordelen. Ik betwijfel dat: ook hij zal zich hierbij moeten verlaten op de vakkundig geschoolde filologen, die het waarschijnlijk ook niet allen onderling eens zullen zijn. Hij is dus evenzeer afhankelijk van de interpretatoren als degeen die een vertaling leest. Ik geloof dat de geest en strekking van een wijsgeer (b.v. van Plato) in een goede vertaling evenzeer tot zijn recht komt, en voor velen zelfs beter, daar zij niet met het extra-probleem van de taalmoeilijkheid hebben te worstelen. Voor dichters bestaat natuurlijk een geheel ander probleem. Maar ook hier kan men de vraag stellen: hoeveel oud-gymnasiasten zijn later in staat de Griekse tragedies in het oorspronkelijk te lezen?

Indien Professor Kamerbeek gelijk had, dan zou het werkelijk begrip van, laat ons zeggen de Bergrede, slechts toegankelijk zijn voor hen die de Griekse tekst kunnen lezen. Dit nu lijkt mij niet houdbaar.

Of, om een modern voorbeeld te nemen, het werkelijk begrip van Marx en Engels zou de Russen en Chinezen verborgen blijven, tenzij zij het Duits kunnen lezen? Ook dit lijkt mij aanvechtbaar.

Wat nu de tweede vraag aangaat, of het mogelijk is dat een filoloog, die niet behoorlijk Grieks kent, waarlijk kan doordringen in Milton, Shelley of Browning, het is natuurlijk de vraag of deze dichters voor filologen schreven of voor een wijder publiek. Het antwoord lijkt mij niet twijfelachtig. Evenmin twijfelachtig lijkt het mij dat onder die niet-filologen er velen zijn, die dit werk beter begrijpen dan vele filologen. Anders zou het ook niet de betekenis hebben die het heeft, en de schrijvers niet de plaats die zij hebben verworven. Als men het standpunt van Professor Kamerbeek konsekwent doorvoert, dient men trouwens niet bij het Grieks te blijven staan. De gehele Europese literatuur is doordrenkt van Bijbelse gegevens. Men diende dan tevens het Oude Testament in het Hebreeuws te kunnen lezen. En voor het begrijpen van een auteur als Chaucer zou kennis van Oudfrans en Italiaans onmisbaar zijn, voor Fielding zou men de Don Quichot in het Spaans moeten kunnen lezen, en zo zou men door kunnen gaan. Ik ontken niet dat kennis van al die talen veel zou helpen bij het oplossen van allerlei detailproblemen, maar het lijkt mij onhoudbaar te stellen dat zij onmisbaar zou zijn voor het begrijpen van de genoemde auteurs. Ware dat het geval, dan hadden die auteurs eigenlijk hun doel niet bereikt, en hadden zij als scheppend kunstenaar niet de hoogte bereikt waarop zij staan. Hun boodschap is van veel wijder strekking dan dat zij alleen voor filologen werkelijk te verstaan zou zijn. Het is trouwens ook zeer de vraag of men niet eerder als mens dan als filoloog waarlijk doordringt tot deze werken en ik wil hier een woord citeren van Edmund Gosse, geschreven naar aanleiding van Gray's *Elegy in a Country Churchyard:* „Encrusted as it is with layers upon layers of eulogy, bibliography, and criticism, we have but to scrape these away to find the immortal poem beneath as fresh, as meladious, as inspiring as ever." Hoe dikwijls toch komt het niet voor dat deze „layers upon layers" het waarlijk doordringen eerder bemoeilijken dan vergemakkelijken? En was niet Keats, zonder een woord Grieks te kennen, beter dan wie ook in staat de Griekse geest aan te voelen en in zijn werk tot uitdrukking te brengen?

Ik moet dus bekennen dat ik in deze beide kwesties een andere mening ben toegedaan dan Collega Kamerbeek.

KORT BESTEK

Schoenmaker, merk wat gij leest

Maar zelden kan iemand zich van zaken van literatuur-historie zodanig op de hoogte stellen, zonder het vak te hebben geleerd, dat hij de juiste kennis van zaken verwerft en de methode van behandeling vindt die voor een verantwoorde oordeelvelling onmisbaar zijn. Door een opdracht aan een auteur-journalist zonder voldoende achtergrond van literair-historische kennis is enige tijd geleden vanwege het ministerie van Buitenlandse Zaken een uitgave in drie talen over onze letterkunde verknoeid die te vele en te fundamentele gebreken vertoont om aan het doel van voorlichting in het buitenland te kunnen en mogen beantwoorden. Ook in de pers kan men herhaaldelijk kritieken aantreffen over literair-historische publicaties die zonder de onmisbare literair-historische kennis door een grasduinend auteur worden geschreven. Het is actueel de literaire reputatie van *Willem Kloos* tot de grond toe af te breken, nadat deze jarenlang inderdaad niet minder was opgehemeld dan hij nu verguisd wordt, maar ook nadat vele jaren lang toch een hoogst exceptionele fascinatie van hem was uitgegaan op zijn leeftijdgenoten en jongere tijdgenoten die niet te negeren valt. Waar niet aan te tornen valt, is, ook de latere verhaspeling ten spijt, zijn onvergankelijke bijdrage tot de Nederlandse letterkunde door de uitgave, van hem en Vosmaer, van Perks nagelaten gedichten die in 1882 samen met zijn inleiding de baanbrekende publicatie bij uitstek van de nieuwe literatuur is geweest en sindsdien een klassiek moment, monument en document onzer poëzieliteratuur is gebleven. De belangrijke literair-historische uitgave van Perks gedichten door Stuiveling tornt hier in wezen niet aan, al kan men discussiëren over de meest gewenste plaats en voorrang in de literatuur, voor hetzij de klassieke uitgave, hetzij de originele literaire nalatenschap. De latere rommelige uitgave van 1912 komt daarbij te enenmale niet in aanmerking. Maar in „Het Parool" bespreekt de literaire criticus *Adriaan Morriën* Stuivelings uitgave, alsof deze neerkwam op een *ontmaskering* van Kloos, zonder zelfs met een woord melding te maken van die uitgave van 1882, ja, alsof het fundamentele feit van het bestaan ervan hem niet bekend was evenmin als het literair-historisch te allen tijde groot blijvende belang en de betekenis daarvan. Morriën komt zijn lezers inlichten, dat de Mathilde-cyclus „zoals die door toedoen van Kloos en pas nadat er reeds verscheidene drukken van waren versche-

nen, is ontstaan, niet de cyclus (is) zoals die Jacques Perk zelf had samengesteld, maar een tekst die door Kloos op eigenmachtige wijze is gerangschikt, verbeterd en betutteld". Deze mededeling vervalst of verwart de meest elementaire feiten der literatuurgeschiedenis van Tachtig, door *niet* voorop te stellen dat Kloos' eerst een terecht klassiek geworden uitgave der Mathilde, m.n. een door zijn inleiding glorieuze, zij het wat de tekstbehandeling betreft in sommige opzichten betwistbare editie heeft bezorgd, die hij dan vele jaren later zelf heeft verknoeid, en waarnaast Stuiveling thans zijn strikt literair-historische uitgave heeft geplaatst, die niet als plaatsvervanger van Kloos' eerste editie kan worden beschouwd of zijn bedoeld, want deze is op zichzelf een onomstotelijk literair-historisch feit, maar als een literair-historisch document daarnaast dat zich met recht uitsluitend op Perks tekst en samenstelling zelf beroept, al had deze die dan ook reeds lang weer opgegeven. Morriën die en passant Kloos ook nog even voor een 'uiterst pover dichter' uitmaakt, wat aldus gelanceerd ook maar een loze, onverantwoorde bewering blijft, was aan zijn lezers en aan de literair-historische waarheid verplicht geweest de betekenis van de historische uitgave Kloos—Vosmaer van 1882 in herinnering te brengen, en alvorens de besproken nieuwe editie te behandelen de feitelijke verhouding en portée van die twee naast elkaar te stellen, in plaats van klakkeloos een zo onverantwoordelijke en misleidende voorstelling van zaken neer te schrijven als deze grove feitenvervalsing: „Een vergelijking van beide edities, die van Kloos en die van Stuiveling, brengt de verschillen aan het licht, waardoor Kloos ook als beheerder van een literaire nalatenschap wordt ontmaskerd." Exit na zulk een wijze van literair-historische voorlichting *niet* Kloos maar de criticus over literatuur-historie, Morriën, die liever als dichter bevleugeld blijve dan zo onoordeelkundig in het openbaar en in zijn gevolgen schadelijk in een handwerk te gaan prutsen dat zo kennelijk het zijne niet is.

Degrelle weer in Brussel?

Het nieuwe schoolblad voor de jeugd der athenea en lycea in België *„Clio"* heeft een parafrase van het scheppingsverhaal gepubliceerd, die wij noch bijzonder geestig noch aanstootgevend vinden. Wij hebben een zwak voor schoolkrantjes, maar *„Clio"* zou zijn weg naar onze kolommen niet hebben gevonden met dit verhaaltje zelf. Het roomse dagblad „Het Volk", te Brussel verschijnend, bereikt dat wel met zijn kritiek van 16 febr. jongstleden op *„Clio"*. „Het Volk" vindt het be-

doelde verhaaltje ergerlijk spotziek. Dat is het goede recht van „Het Volk". De kritiek van de katholieke krant richt zich tegen prof. dr. L. Flam, „bij de gratie van loge en partij, inspecteur van minister Collard", die het schoolblad onder zijn geestelijke hoede zou hebben. Die „loge" doet ons de oren spitsen: waar hebben wij deze toon eerder gehoord? Even later spreekt de christelijke krant over „de jood Flam", die op smerige en lafhartige wijze bezig zou zijn „onze christelijke vlaamse jeugd" te bederven — en wij zijn thuis. Het lijkt ons onzinnig, zich af te vragen of Degrelle in Spanje zit. Degrelle zit naar onze mening in Brussel. Op het redactiebureau van het rooms-katholieke „Het Volk". Ch.

Spot met het heilige

Vaticaanstad deelde mee, dat de Paus een vrouw die Clara heette en ruim zevenhonderd jaar geleden in Italië woonde heeft uitgeroepen tot de patroonheilige van de televisie. Zij zou in het jaar 1253 op haar sterfbed in San Damiano de kerstplechtigheden in de basiliek van het nabijgelegen Assisi hebben waargenomen!

Deze mededeling komt er dus op neer, dat men haar voortaan kan aanroepen voor voorspraak bij God in televisieaangelegenheden. Dat weten de gelovigen dus weer. Maar, een schuchtere vraag, weet Clara het zèlf ook. En heeft ze het aangenomen?

Dit nummer gaat naar „Het Volk" te Brussel, om het vorige stukje. Zij zullen zich daar woedend maken, omdat zij de verblijfplaats van Degrelle verraden hebben, maar dáárover niets kunnen zeggen. Daarom geven we dit stukje op de koop toe. Nu kunnen zij vertellen dat de joden en vrijmetselaars van De Nieuwe Stem „het heilige" bespotten. Maar, dat is nou gek, de redactie van De Nieuwe Stem vindt dat zo'n benoeming van een televisieheilige evenzeer spot met het begrip heilig, als de verdediging van „Het Volk" van de christelijke vlaamse jeugd de spot drijft met het Chistendom. Ch.

Cards of Identity

Zeven onzer lezers, waaronder twee uitgevers, hebben nadere inlichtingen gevraagd over deze satire van Nigel DENNIS. Wij antwoorden hen, dat de uitgever Weidenfels and Nicolson heet, 7 Cork Street, London W.1, en dat het ons niet bekend is, of reeds stappen ondernomen worden tot een Nederlandse vertaling te komen! Gezien de grote belangstelling hier nog een citaat:

„I'm going to try again to explain to Mr. Stapleton, so be patient a little longer", said Mrs. Mallet. „Come and sit here beside me, Mr. Stapleton, will you?"

He obeyed. Looking at him with a smile, she said gently: „Now, it's like this. All our lives are divided into two parts. One part of us is the things we were taught when we were little, by our mother and father and the clergyman. They told us what it was to be good, honest, hardworking and kind to others — and we needed to be told these things or we would never have known about them. Now, the other part of our lives is *doing* things — making dolls and aeroplanes when we are very small, doing business when we grow up. Now, these two parts are quite different. The first one is a personal feeling that we would hate to be without. The second one is a public duty that we perform so as te keep ourselves and the rest of the world well-fed and properly dressed. This second part is very complicated and scientific nowadays: it is very difficult to learn it. But think how much more difficult it becomes if we start muddling it up with the first part of ourselves! And that's what you've done. Instead of having two separate selves, like any normal person, you've to *do* anything, you have to stop and ask if it's *right*. And how *can* it be right? Is is ever?"

„Well, not often," said Lolly.

„Dont look so guilty, Mr. Stapleton."

Ch.

Waar blijft de Vredesraad?

De regering van Djakarta is volgens de laatste berichten de aanval op Midden-Sumatra begonnen. Waar blijft de Vredesraad? Een duidelijk antwoord op deze vraag zou ons begrip verhelderen omtrent hetgeen deze raad onder Vrede verstaat.

Ch.

De Christen en het atoomwapen

In het januarinummer van het maandblad „Wending" is een bewerking opgenomen van een brochure van Helmuth Gollwitzer, hoogleraar aan de Vrye Universiteit te Berlijn sinds 1957, daarvoor van 1950 af hoogleraar te Bonn in de Systematische Theologie.

Enkele citaten mogen hieruit worden overgenomen.

Nadat gezegd is dat de christelijke kerken er de voorkeur aan gaven „de kop in het zand der traditionele formules te steken" volgt dit:

„Er kwam tot onze beschaming pas een eind aan het ontwijken van van de christelijke centrale vraag toen anderen, namelijk een groep

van de hiermee bezig zijnde atoomfysici, ten dele vermoedelijk geen gelovige christenen, hun atoom-dienstweigering proclameerden, niet vanuit de veelbesproken „christelijke verantwoordelijkheid", maar vanuit het directe gevoel: „hier ist Schluss".

Nadat de vraag van de rechtvaardige oorlog en de vraag van de toelaatbare oorlogsmiddelen wordt besproken, komen de 'Bezwaren tegen de aard der nieuwe wapens', die in 5 punten worden genoemd:

1. De nieuwe oorlogsmiddelen staan als zodanig geen onderscheiding toe tussen strijders en niet-strijders.
2. Het behoorde tot de grondslagen der christelijke ethiek dat het doel van de oorlog de rechtvaardige vrede met de tegenstander is.
3. De atoomwapens treffen ook de komende generaties en vegetatie. Ze maken daardoor de vrede na de oorlog onmogelijk.
4. Door de nieuwe „wapens" is de onmogelijkheid van een verdedigingsoorlog gegeven die tot nu toe beschouwd is als een oorlog waaraan een christen toch zeer zeker zonder gewetensbezwaar mag deelnemen.
5. De komende oorlog zal niet slechts het probleem van het doden maar ook dat van de zelfmoord stellen.

C. F. von Weissäcker, een der atoomgeleerden die hun diensten aan de vervaardiging van atoomwapens hebben geweigerd, zegt:

„Wanneer een kleine natie bewust van het gebruik der grote wapens afziet, maakt zij het daarmee voor anderen gemakkelijker dit ook te doen. Zij maakt het dan dus gemakkelijker dat er een orde ontstaat, die op geheel andere grondslagen rust. Maar een dergelijk afstanddoen bergt in eerste instantie een risico. En of wij tot dit risico bereid zijn, is de beslissing die wij vandaag moeten nemen".

Onder het hoofd: 'De vredesopdracht der christenen als uitgangspunt', het volgende citaat:

„Men zet juist in de Duitse christenheid tot nu toe meestal het denken voort in het oude spoor van de rechtvaardiging van het geweld, polemiseert in de oude stijl tegen de illusies van het pacifisme en is te geremd in zijn fantasie om zich een wereld te denken, waaruit de oorlog verwijderd is, omdat hij verwijderd móet worden, waar er slechts twee mogelijkheden zijn: óf wij elimineren de oorlog óf de oorlog elimineert ons. Slechts met een krachtige distanciëring van de ongeremde methoden van een ongeremd geworden staat, zal de christelijke gemeente weer haar dienst aan de staat kunnen vervullen en kunnen oproepen tot de opdracht die God hem heeft gegeven".

O. N.

EX LIBRIS

WILHELM SPEYER, *Het hof der bekoorlijke meisjes.* Roman uit het jaar 1905. (Der Hof der schönen Mädchen, vert. door Hermien Manger.) H. P. Leopolds Uitg. mij N.V., Den Haag, 1957.

Over dit boek, een uit het Duits vertaalde roman, zou vermoedelijk niet in dit tijdschrift worden geschreven, indien er tien jaar geleden in De Nieuwe Stem geen bijzondere aandacht was geschonken aan het Duitse origineel. In de jaargang 1947, blz. 463 e.v., heeft Prof. Dr. J. H. Scholte namelijk een artikel gewijd aan dit boek, waaraan hij de titel gaf: „Tegen de achtergrond van Napoleon en Goethe", met de ondertitel: „Een vergeten boek". Men denke daarbij niet aan een lang geleden verschenen en in de vergetelheid geraakt boek. Het dateert van 1935 en is te Amsterdam bij Querido verschenen. Maar de rumoerige tijdsomstandigheden hadden dit boek onopgemerkt gelaten en wat Scholte wenste was niet anders dan een eerherstel van een boek dat bijna niemand kende en ook niet meer verkrijgbaar was.

Prof. Scholte heeft in zijn artikel opgemerkt, dat juist dit boek van Speyer in tegenstelling met diens andere boeken die aandacht wèl verdient. Terwijl de auteur met andere boeken voldoende faam en lezers had gevonden, had hij hier niet het geringste succes mee gehad. Dit boek nu zou Prof. Scholte een blijvende plaats in de literatuurgeschiedenis toewensen. Na zijn uitvoerig artikel heeft het geen zin er veel van te zeggen.

Alleen dit ter informatie dat het een historische roman is die speelt in een fictief Duits staatje in Midden-Duitsland in het jaar 1805, wanneer Napoleon in een gespannen verhouding staat tot Oostenrijk en Rusland, Pruisen weifelt, en in het staatje Reuthe de vraag moet worden beantwoord aan welke kant men zal staan of hoe men tussen een beslissing naar links of naar rechts door kan glippen. Tegen deze politieke achtergrond speelt zich aan en rond het hof het dagelijkse leven af, waarin bekoorlijke meisjes en vrouwen optreden. Maar, zoals Prof. Scholte opmerkt, „het is de politiek, die al deze mannen en vrouwen samenbindt tot een milieu, dat met ongewone kennis, scherpzinnigheid en formuleringskunst wordt geschilderd". Dit boek, oordeelt Scholte, leent zich echter niet voor vertaling. Daarvoor is de dialoog te gepointeerd en moeten tal van raffinementen te loor gaan. Intussen is het nu vertaald en is de raad opgevolgd van Hendrik Willem van Loon, die zich na lezing van het boek naar zijn uitgever spoedde en zei: „Laat dit boek vertalen en geef het dan uit. Ge zult er zeer vele mensen gelukkig mee maken."

Ik heb de vertaling niet met het origineel kunnen vergelijken, maar kan alleen verzekeren, dat, als het boek in het Nederlands zou zijn geschreven, ik stellig niet de behoefte zou hebben gevoeld dit boek op zijn taalgebruik te kapittelen. Ik zou het alleen een opmerkelijke, ongewone en verrassend bekoorlijke aanwinst van onze romanliteratuur hebben gevonden. O. N.

WERNER KAEGI, *Jacob Burckhardt. Eine Biographie. Bd. III: Die Zeit*

der klassischen Werke. Mit 32 *Tafeln.* Basel–Stuttgart 1956. XXIV en 769 S.

In onze bespreking van het eerste deel dezer magistrale biografie (*dit tijdschrift* 1949, blz. 381–82) schreven we, dat haar auteur zich door zijn brede opzet voor een moeilijke keuze gesteld had: „Immers van tweeën èèn: of hij moet een werk leveren, dat aesthetisch niet bevredigen kan door zijn ongeproportioneerdheid of wel hij moet de grootste biografie schrijven, ooit aan een geleerde gewijd — met het pijnlijk risico van ongelezen te blijven."

Kaegi heeft inmiddels gekozen. Met het derde deel, dat we hierbij aankondigen, is zij misschien reeds de grootste levensbeschrijving in haar genre en zij zal het zeker zijn als eens met het vierde en laatste deel het geheel voltooid zal wezen. De drie delen tezamen toch tellen reeds al-met-al een 2000 bladzijden, en al zal het vierde het kortst kunnen zijn, omdat de laatste drie decennia in dit lange en stille leven in menig opzicht de belangrijkste niet schijnen, beneden de 2500 bladzijden zal Kaegi's *opus maximum* toch wel niet blijven.

Of we intussen gelijk hadden, met onze opmerking dat deze keuze het risico meebracht van ongelezen te blijven, lijkt ons na de lectuur van dit derde deel de vraag nog. Wij voor ons althans getuigen bij deze graag dat wij ook dit derde, ja juist dit derde deel met onverflauwde belangstelling hebben doorgewerkt, alsmede dat wij hier daarvan waarlijk niet alleen verslag geven, omdat wij nu eenmaal deel I en deel II (*dit tijdschrift* 1951, blz. 606) óók hadden aangekondigd.

Die bizondere aandacht voor deel III is begrijpelijk genoeg. Het begint met 1846, als de nog geen 30-jarige Burckhardt in Italië vertoeft en de laatste levensdatum, er in vermeld, is een brief uit '63, waarin hij o.a. meedeelt dat zijn bruine haren nu grijs geworden zijn. Het behandelt dus de tijd van Burckhardt's klassieke werken: de „Constantijn" van 1853, de „Cicerone" van het jaar daarop en het beroemdste van alle, de „Cultuur der Renaissance in Italië", van 1860. Ook de „Weltgeschichtliche Betrachtungen" tenslotte komen er al in voor, zij het nog onder de bescheiden titel van „Einleitung in das Studium der Geschichte" en als bescheiden begin op 40 kwarto-zijdjes in de vorm van een college, in 1851 voor negen toehoorders gegeven (blz. 369).

Geschiedenis van ontstaan en voortgang, voltooiïng en lotgevallen, en analyse van vorm, inhoud en betekenis van deze boeken bepalen in hoofdzaak het belang van dit deel. Met name het gedeelte dat de geschiedschrijver der Renaissance betreft (blz. 647–768), kan men als een boek binnen dit boek opvatten, mits men dit niet zó versta, dat het er los van zou staan. Kaegi's volmaakte beheersing van zijn onderwerp en zijn groot vormvermogen verbinden deze bladzijden toch innig met het geheel, van de vermelding bij de aanvang van deze beschouwing dat Burckhardt de eerste gedachte voor dit boek in '47 in Rome kreeg, tot aan het bericht over de Poolse vertaling ervan, die hem een halve eeuw later, bijna aan zijn sterfbed bereikte. Een jonge Poolse was de vertaalster en zij had bij de boeken een portret van zichzelf gedaan. „In mijn hoge en door een langdurige hartkwaal al zo verzwakte ouder-

dom ... begroet ik als een vriendelijk verfrissende verschijning de mooie fotografie, die u, mevrouw, wel zo vriendelijk geweest is, bij uw brief te voegen. Mijn al zo oud boek brengt mij nu geheel onverwacht in aanraking met de liefelijkste jeugd" (blz. 768). Hoe groot moet de voldoening van de oude man over de eerste vertalingen niet geweest zijn, zowel over de eerste Italiaanse van 1876 (blz. 760), de Engelse van '78, als over de Hongaarse en die Poolse uit zijn laatste levensjaar. Temeer omdat hij het aanvankelijk gebrek aan succes wel niet zo spoedig vergeten geweest zal zijn: van de 750 exemplaren van de eerste druk waren er twee jaar na het verschijnen nog geen 200 verkocht (blz. 745).

Men krijgt de indruk, dat er na Kaegi's 120 forse bladzijden niets van belang meer te zeggen valt over het boek dat Burckhardt beroemd gemaakt heeft. Maar zó veelzijdiger is nog altijd het leven dan de kunst dat dit toch niet helemaal opgaat. Met een kleinigheid moge ik dit aantonen. Als Kaegi de aankondiging van de Engelse vertaling, die 20 (of 18?) oktober 1880 in de „New York Herald" verscheen, bespreekt en prijst (blz. 766), vermeldt hij niet, dat deze afkomstig is van Henry of Brooks Adams. (Zie „La sociologie allemande" door Albert Salomon in Gurvitch's „La sociologie au XXe siècle" II, blz. 595). Misschien wist hij het niet, misschien ook zei die naam hem te weinig — de kloof tussen het op het continent gerichte Midden-Europa en het op de zee georiënteerde westen van ons werelddeel is ook wat de historie betreft nog altijd veel breder dan men denkt. Had hij er zich rekenschap van gegeven, een passage over de invloed van Burckhardt op die beide zo eigen Amerikaanse figuren en via hen op het diepere geestesleven van Amerika, zou hij vermoedelijk niet onder zich gehouden hebben, tenzij hij dit — en andere — bewijzen van Burckhardt's invloed opzettelijk tot zijn vierde deel heeft uitgesteld. Mocht dát zo zijn, — maar waarschijnlijk lijkt het niet (vgl. blz. 744, waar hij die taak immers afwijst) — dan bieden we de schrijver hierbij onze verontschuldiging aan voor wat dan terecht als „voorbarige kritiek" moet worden bestempeld. Maar ook dan zelfs ware er over dit krantenartikel nog iets meer te zeggen geweest. De schrijver ervan waardeert Burckhardt als socioloog, lang voor Von Martin dat ook deed (vgl. blz. 732, waar Kaegi deze kwestie bespreekt).

Een tweede punt, waar Kaegi zeker niet op terug zal komen en dat hier, naar mijn mening, toch te kort is afgedaan, is de ontlening door Burckhardt van de formule „ontdekking van de wereld en van de mens" aan Michelet, bij wie zij voorkomt in de inleiding tot het zevende deel van zijn „Histoire de France" dat over de Renaissance handelt. Kaegi is eerlijk genoeg om te vermelden dat Burckhardt pas in de tweede druk, dus negen jaar later, de naam van zijn Franse collega noemt, maar ik kan het bepaald niet met hem eens zijn, als hij deze zaak bagatelliseert door te zeggen dat het bij die ontlening toch maar om een „lege huls" ging (blz. 685): „formule-clé" zou juister geweest zijn! Is deze zaak op zichzelf dus al belangrijk, zij wordt nog des te belangrijker omdat wij er een aanwijzing in zien, dat Kaegi dreigt in de fout van zoveel, overigens voortreffelijke biografen te vervallen: n.l. kritiekloos tegenover zijn held te

staan. Hij duide het ons daarom niet ten kwade, wanneer we hem hier verwijzen naar wat wij over dat gevaar in ons boekje over „De Biografie" schreven (blz. 144-5 van de Nederlandse uitgave, blz. 111-2 van de Duitse).

De rijke inhoud is met de vier verhandelingen over deze vier boeken overigens geenszins uitgeput. Er is nog de Italiaanse reis van '46, het Berlijnse verblijf, de weerklank die het revolutiejaar '48 bij Burckhardt vond, de tijd in Zürich, de Ciceronereis, weer in Italië, van '53—'54 en de hernieuwde vestiging in Bazel, dat hij nadien niet meer verlaten zou. En we voelen de omstandigheid, dat wij in deze bespreking niet meer kunnen doen dan dit alles opsommen als een, hoezeer ook verschoonbare, toch pijnlijke onbehoorlijkheid tegenover de schrijver, die de beste jaren van zijn leven aan het verzamelen van de grootse monument heeft gewijd. Wij troosten ons met de gedachte, dat hij weten zal dat de moeite aan een boek besteed, haar beloning uiteindelijk in zichzelf moet vinden. Daarmee is niet in tegenspraak dat hij zich ook verheugen kan in de gedachte dat hij al schrijvend en deze Burckhardt-wereld overdenkend ook anderen een wereld ter overdenking geboden heeft.

Eén dier overdenkingen slechts wil ik, ten bewijze daarvan, hier uiten. Uit de tijd dat ik als student de bekende „Geschichte der neueren Historiographie" van Fueter — ook al uit Bazel — bestudeerde, viel mij het eerste zinnetje op, waarmee deze zijn verhandeling van Burckhardt begint: „Burckhardt war noch mehr *dilettante* als Renan" (die in dat boek onmiddellijk aan Burckhardt vooraf gaat (Fueter, blz. 598). Het is mij altijd bijgebleven en heeft mij in moeilijke ogenblikken, toen ook mij dat verwijt trof, zelfs wel getroost. Door Kaegi's biografie weten we nu niet alleen dat dit verwijt evenals dat met „geus" of „katheder-socialist" en zoveel meer gegaan is, onder omstandigheden ook als een ere-titel kan worden opgevat — dat is het belangrijkste niet. Maar we weten nu ook dat dit „verwijt" van dilettantisme als een inadequate omschrijving kan gelden van die innige verbondenheid van geschiedenis-als-feit met de geschiedenis-als-wetenschap, een verbinding van waaruit die laatste leeft, wil zij althans waarlijk leven. Zo was het ook bij Burckhardt. En schuilt daarin niet de oplossing van het op het eerste gezicht zo raadselachtige feit dat, terwijl de „echte geleerden" uit Burckhardt's tijd nu meestal vergeten zijn, wij nu nog — straks honderd jaar na dato — niet alleen de werken van deze „dilettant" nog lezen, maar ook, en zelfs met graagte, de beschrijving van zijn leven, al is zij nog zo lang?

J. R.

ENCYCLOPAEDISCH HANDBOEK

VAN HET

MODERNE DENKEN

onder redactie van

Prof. dr. W. Banning, prof. dr. C. J. van der Klaauw,
prof. dr. H. A. Kramers, prof. dr. H. J. Pos,
dr. K. F. Proost, dr. J. B. Ubbink

Met medewerking van een groot aantal deskundigen

Dit Handboek wil niet alleen een verklaring geven van termen en begrippen, maar bovenal een inzicht wekken in de problemen, die door deze begrippen worden aangeduid en die met elkaar in het kader van de desbetreffende wetenschap tot een geheel zijn verbonden.

Het duidelijk maken van dit verband wordt ook beoogd door de inleidende artikelen, waarin opzet en werkwijze bij de keuze en de behandeling van de onder de trefwoorden gerangschikte stof op de verschillende gebieden telkens worden toegelicht.

De term „modern" in de titel betekent meer dan enkel hedendaags, — „er ligt een waardebepaling in, die wijst op iets, dat is veroverd op het verleden en tegelijkertijd op een licht, dat bezig is op te gaan". Het houdt dus verband met de overtuiging, dat het denken als een voortgaand proces moet worden beschouwd.

Dit werk is bestemd voor de wereld der intellectuelen: het veronderstelt een zekere ontwikkeling, en bovenal de wens om ondanks de steeds verder voortgaande specialisatie van de wetenschap aan het proces van het moderne denken deel te nemen en daardoor aan de opbouw van de hedendaagse cultuur.

Prijs *f* 27.50

Verkrijgbaar in de boekhandel

VAN LOGHUM SLATERUS

In de serie *Contact-Foto-Pockets* verschijnen in het voorjaar van 1958 de volgende nieuwe titels:

Griekenland, het vasteland
tekst van A. den Doolaard

De Italiaanse Riviera
tekst van Marise Ferro

Venetië
tekst van A. den Doolaard

Elk met 80 foto's van *CAS OORTHUYS*

f 3.90

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERIJ CONTACT

Zo juist verscheen:

DR H.A. VAN MUNSTER O.F.M.

De filosofische gedachten van de jonge Kierkegaard 1831-1841

Met de belangstelling voor de existentiefilosofie is ook die voor Kierkegaard de laatste jaren weer sterk opgeleefd. Uitgaande van Huizinga's uitspraak: 'Niets is voor de geschiedenis ener geestelijke beweging zo veel waard als de persoonlijke vorming van haar dragers te kennen', heeft de schrijver (die ook de "Keuze uit zijn Dagboeken" in de Prisma-Serie verzorgde) een onderzoek ingesteld naar de problemen die Kierkegaard in zijn jeugd bewogen. Hij heeft dit gedaan tegen de achtergrond van zijn leven en milieu.

In het laatste hoofdstuk worden de hoofdgedachten, zoals die uit de analyse van de ontwikkeling naar voren komen, samengevat om aldus door te dringen tot het centrale punt in de filosofische gedachten van de jonge Kierkegaard.

Prijs *f* 8,90 geb.

Verkrijgbaar in de boekhandel

VAN LOGHUM SLATERUS – ARNHEM